

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

Σύνοψη

ΣΤΗ μελέτη αυτή υποστηρίζεται:

α. Ότι μερικές από τις σημερινές δυσκολίες που δοκιμάζει η κοινωνιολογία της ανάπτυξης μπορούν να υπερληφθούν, αν η μακροσυγκριτική ιστορική έρευνα στρέψει την προσοχή της στις ποιοτικές διαφορές που χαρακτηρίζουν μακροχρόνια την ανάπτυξη του καπιταλιστικού κέντρου και της περιφέρειας, καθώς επίσης και στις χτυπητά διαφορετικές αναπτυξιακές τροχιές που συναντούμε στον τρίτο κόσμο.

β. Ότι ο μαρξισμός γενικά και η προσέγγιση της εξάρτησης ειδικότερα, μολοντί μπορούν να θεωρηθούν σαν τα πιο κατάλληλα επιστημονικά παραδείγματα για μια τέτοια ιστορικοσυγκριτική έρευνα, έχουν εντούτοις τα όριά τους, που δεν μπορούν να ξεπεραστούν παρά μόνο με τη δημιουργία νέων εργαλείων κατάλληλων για τη μελέτη των μη-οικονομικών σφαιρών (ιδιαίτερα δε της πολιτικής σφαίρας).

Εισαγωγή

Το ότι υπάρχει κρίση και αίσθηση αδιεξόδου στο πεδίο της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης είναι γενικά αποδεκτό. Οι γνώμες ωστόσο διαφέρουν ως προς την ακριβή φύση της κρίσης αυτής και τον τρόπο υπέρβασής της. Είναι όμως βέβαιο ότι η νεομαρξιστική προσέγγιση της εξάρτησης,¹ που εκτόπισε τις νεοεξελικτικές θεωρίες περί εκσυγχρονισμού και έδωσε το ερέθισμα για τη διεξαγωγή πολλών ερευνών και πολλών συζητήσεων κατά τη διάρκεια της περασμένης εικοσαετίας, φαίνεται να έχει χάσει την ορμή της και να δέχεται καταγιωστικές επιθέσεις τόσο εκ των έδων όσο κι εκτός του μαρξιστικού στρατοπέδου. Και είναι εξίσου βέβαιο ότι ούτε οι νεοφιλελεύθεροι επικριτές της θεωρίας της εξάρτησης (που τα νεοκλασικά οικονομικά τους εργαλεία φαίνονται όσο ποτέ άλλοτε ανεπαρκή για να ερμηνεύσουν την κατάσταση στον τρίτο κόσμο) ούτε οι ορθόδοξοι μαρξιστές (που υποστηρίζουν την επάνοδο σε μια πιο αυστηρή μεθοδολογία και στην πιο αισιόδοξη

άποψη του Μαρξ για την ικανότητα του καπιταλισμού να εκβιομηχανήσει τον τρίτο κόσμο) κατάφεραν να προσφέρουν τίποτε το καλύτερο. Εξ ου και η γενικευμένη αίσθηση της κρίσης και το σημερινό κλίμα απαισιοδοξίας.²

Είναι αδύνατο να προχωρήσω εδώ σε συστηματική επισκόπηση της τεράστιας φιλολογίας για την ανάπτυξη. Γι' αυτό θα περιοριστώ σε ορισμένες από τις θεωρητικές δυσκολίες που οδήγησαν στη σημερινή κατάσταση καθώς και μερικούς πιθανούς τρόπους υπέρβασής τους. Κι απ' αυτή την άποψη θα ήταν χρήσιμο να γυρίσουμε μερικές δεκαετίες πίσω και να εγκύψουμε ξανά στην κριτική που έκαναν αρχικά οι νεομαρξιστές στις εξελικτικές και εκσυγχρονιστικές θεωρίες. Η κριτική αυτή του νεομαρξισμού βασιζόταν σε δύο θεμελιώδη επιχειρήματα, που νομίζω ότι ακόμη και σήμερα διατηρούν την αξία τους και που αν ακολουθούσε κανείς αυστηρά τις συνέπειές τους θα μπορούσε να είχε δημιουργήσει ένα πιο σταθερό βάθος για τη μελέτη των καπιταλιστικών κοινωνιών του τρίτου κόσμου.

Το πρώτο επιχειρήμα αφορά την πασίγνωστη αντιεξελικτική θέση της νεομαρξιστικής θεωρίας, την ιδέα δηλαδή ότι οι κοινωνίες του τρίτου κόσμου δεν ακολουθούν τα ίδια στάδια ανάπτυξης που ακολούθη-

σαν οι ευρωπαϊκές χώρες στην εκβιομηχάνισή τους.

Το δεύτερο επιχειρήμα είναι ότι, για να καταλάβουμε τις ποιοτικές διαφορές που χαρακτηρίζουν την ανάπτυξη του πρώτου και του τρίτου κόσμου, πρέπει να απορρίψουμε το πρότυπο της «διάχυσης» (diffusion) της δυτικής τεχνολογίας και κουλτούρας στις «παραδοσιακές» κοινωνίες του τρίτου κόσμου – πρότυπο που υποστηρίζει η θεωρία του εκσυγχρονισμού. Κατά τη νεομαρξιστική θεωρία, η διάχυση κεφαλαίου, τεχνολογίας και πολιτιστικών προτύπων από το καπιταλιστικό κέντρο προς την περιφέρεια δεν θα έπρεπε να εκληφθεί σαν μια ανιστορική διαδικασία που διαδραματίζεται μέσα σ' ένα κενό εξουσίας. Αντίθετα, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι λαμβάνει χώρα μέσα σε συγκεκριμένα και ιστορικά εξελισσόμενα πλαίσια κυριαρχίας/καθυπόταξης και στο εθνικό και στο διεθνές επίπεδο.³ Ας έρθουμε όμως τώρα να εξετάσουμε τα δύο αυτά βασικά επιχειρήματα.

1. Η αντιεξελικτική θέση και οι συνέπειές της

Εξετάζοντας τέτοιες έννοιες-κλειδιά της νεομαρξιστικής προσέγγισης, όπως υπανάπτυξη, άνιση ανάπτυξη, εξαρτημένη ανάπτυξη, περιθωριακότητα, αποδιάρθρωση κ.λπ., επικριτές και υποστηρικτές δεν κατάφεραν να συνειδητοποιήσουν πλήρως ότι, εφ' όσον οι πιο πάνω όροι έχουν ως λογική βάση τη θεμελιώδη αντιεξελικτική θέση ότι οι καπιταλιστικές χώρες του πρώτου και του τρίτου κόσμου ακολουθούν ποιοτικά διαφορετικούς αναπτυξιακούς δρόμους, τέτοιες έννοιες έχουν νόημα μόνο στο πλαίσιο της σύγκρισης κέντρου-περιφέρειας. Είναι άστοχο π.χ. να εξετάσει κανείς τις έννοιες της εξάρτησης, της άνισης ή αποδιάρθρωμένης ανάπτυξης έξω από μια τέτοια συγκριτική προοπτική, εφ' όσον κάθε καπιταλιστική ανάπτυξη αναπόφευκτα δη-

* Το κείμενο αυτό, με μικρές διαφορές, δημοσιεύθηκε στα αγγλικά στο περιοδικό *Sociology*, τ. 22, Φεβρουάριος 1988. Η μετάφραση στα ελληνικά έγινε από τον Β. Καπεταγιάννη.

μουργεί ανισότητες, αποδιαρθρώσεις και εξαρτήσεις.

Είναι πράγματι εκπληκτικό ότι, παρά την έμφαση που δίνει ο νεομαρξισμός στις ποιοτικές διαφορές μεταξύ της ανάπτυξης του πρώτου και του τρίτου κόσμου και παρά το γεγονός ότι οι σημαντικότερες έννοιες της προσέγγισης της εξάρτησης έχουν νόημα μόνο εάν οι διαφορές αυτές ληφθούν σοβαρά υπόψη, δεν υπήρξαν προσπάθειες μελέτης τους σε *συστηματική* βάση. Κατά συνέπεια, η φιλολογία για την ανάπτυξη γενικά και την εξάρτηση ειδικότερα, εμφανίζει εκπληκτική ένδεια σε ολοκληρωμένες, συγκριτικές έρευνες με ιστορικό προσανατολισμό για την τροχιά που διήνυσαν οι χώρες της πρώιμης, «ύστερης» και «ύστερης-ύστερης» *καπιταλιστικής* εκβιομηχάνισης.⁴ Οι λίγες συγκριτικές μελέτες που υπάρχουν στον τομέα αυτό αντιπαραβάλλουν στην ουσία τις εξελίξεις στον τρίτο κόσμο με τη «δυτική» ανάπτυξη, την οποία όμως παρουσιάζουν με πολύ σχηματικό τρόπο, χρησιμοποιώντας ιδεατούς τύπους.

Η, ακόμα χειρότερα, αντιπαραβάλλουν τη σημερινή, κάθε άλλο παρά ικανοποιητική, κατάσταση στις χώρες του τρίτου κόσμου με την ιδεατή κατάσταση που θα μπορούσε να είχε προκύψει εάν δεν παρενέβαινε η *ιμπεριαλιστική* εκμετάλλευση.⁵ Αρκετά συχνά όμως, ακόμα και αυτές οι ισχνές προσπάθειες σύγκρισης παρακάμπτονται με το αιτιολογικό ότι κάθε σύγκριση κέντρου-περιφέρειας οδηγεί αναπόφευκτα σε τελεολογικές και/ή εθνοκεντρικές προσεγγίσεις στη μελέτη του τρίτου κόσμου.⁶

Η παντελής αυτή παραμέληση συγκριτικών μελετών κέντρου-περιφέρειας με ιστορικό προσανατολισμό γίνεται σαφής αν πάρουμε για παράδειγμα τη μακρόσυρτη συζήτηση για την έννοια της περιθωριακότητας, έννοια που όπως γνωρίζουμε κατέχει κεντρική θέση στην προσέγγιση της εξαρτημένης ανάπτυξης. Οι αρχικές θεωρίες για την περιθωριακότητα προσπάθησαν να προσδιορίσουν ορισμένα σταθερά ή καθολικά χαρακτηριστικά (συνήθως αρνητικού χαρακτήρα), που υποτίθεται ότι διέκριναν τον πληθυσμό των αστικών κέντρων της περιφέρειας και ημπεριφέρειας που ζουν σε «τενεκεδουπόλεις»: π.χ. πολιτική απάθεια, κοινωνική αποδιοργάνωση, ανομία, έλλειψη ενσωμάτωσης με την υπόλοιπη αστική κοινότητα κ.λπ. Τέτοιες αναλύσεις κατέληγαν συνήθως στο πολιτικά συντηρητικό συμπέρασμα ότι η άθλια διαβίωση των κοινωνικών αυτών στρωμάτων οφειλόταν στην έλλειψη δικής τους πρωτοβουλίας και ισχυρής οργάνωσης. Φυσικά, μελέτες με κριτική στάση απέναντι σ' αυτή την προσέγγιση, που βασικά υιοθετούσαν νεομαρξιστική προβληματική, δεν παρέλειψαν να επισημάνουν περιπτώσεις που παρουσίαζαν χαρακτηριστικά εντελώς αντίθετα απ' αυτά

που τόνιζαν οι παραπάνω θεωρίες: π.χ. πολιτικό ριζοσπαστισμό, ισχυρή κοινωνική οργάνωση, σχετικά ισχυρή ενσωμάτωση στην ευρύτερη κοινότητα κ.λπ. Οι μελέτες αυτές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η μη προνομώχος θέση των φτωχών κατοίκων των πόλεων θα έπρεπε να εξηγηθεί με βάση το όλο σύστημα κυριαρχίας κι εξάρτησης παρά με βάση τις στάσεις και αξίες αυτών που ζουν στις τενεκεδουπόλεις.

Σ' αντίκρουση και των δύο αυτών τοποθετήσεων, άλλοι υποστήριξαν ότι η προ-

πάθεια να επισημανθούν σταθερά ή καθολικά χαρακτηριστικά (είτε αρνητικά είτε θετικά) σ' αυτούς που μένουν στις τενεκεδουπόλεις των αστικών κέντρων έξω από τα συγκεκριμένα πολιτιστικά και κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία εντάσσονται αυτές οι ομάδες, αποτελεί μάταια άσκηση που στην ουσία βασίζεται σε μια άρρητη ατομικιστική και εσενσιαλιστική αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας (Walton, 1979). Μια άλλη σημαντική κριτική στρέφεται εναντίον αυτής καθεαυτής της έννοιας της περιθωριακότητας. Οι επικριτές της ιδέας έχουν επισημάνει τους πολύπλοκους δεσμούς που εγκαθιστούν οι κάτοικοι των τενεκεδουπόλεων και με τον σύγχρονο τομέα της αστικής οικονομίας (ως καταναλωτές, ως ευκαιριακοί ή μόνιμοι μισθωτοί κ.λπ.) και με το πολιτικό σύστημα των αστικών κέντρων (ως ψηφοφόροι, ως πελάτες κομματαρχών, ως οργανωμένες ομάδες πίεσης). Υποστηρίζεται λοιπόν ότι, εφ' όσον υπάρχουν οι δεσμοί αυτοί, πώς είναι δυνατόν τα στρώματα αυτά να θεωρούνται ως μη ενσωματωμένα ή περιθωριοποιημένα; Σύμφωνα με την κριτική αυτή, οι υποστηρικτές της έννοιας της περιθωριακότητας δεν μπορούν να απαντήσουν στα ερωτήματα αυτά, για τον πολύ απλό λόγο ότι δεν υπάρχει θεωρητικά συνεκτικός τρόπος

για να αποδειχθεί ότι ο κόσμος που ζει στις τενεκεδουπόλεις είναι πραγματικά αποκομμένος ή διακρίνεται από χαμηλό βαθμό ενσωμάτωσης (Perlman, 1976).

Τα επιχειρήματα αυτά έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η έννοια της περιθωριακότητας είναι περιττή και ότι θα έπρεπε ν' απορριφθεί ολωσδιόλου. Πρόκειται για συμπέρασμα που τόσο ευρέως γίνεται αποδεκτό σήμερα ώστε ν' αποτελεί πλέον μέρος της συμβατικής λογικής, ιδιαίτερα στον τομέα των λατινοαμερικάνικων σπουδών. Έχω τη γνώμη ότι η αρνητική αυτή στάση απέναντι στην έννοια της περιθωριακότητας μπορεί να ισχύσει μόνο αν έμμεσα εξετάζει κανείς το θέμα των τενεκεδουπόλεων με τον ανιστορικό και μη συγκριτικό τρόπο.

Από την άλλη μεριά, εάν υιοθετήσουμε μια *προσανατολισμένη-περιφέρειας* ιστορικά προσανατολισμένη, η έννοια της περιθωριακότητας, η ιδέα του σχετικού αποκλεισμού ή της μη ενσωμάτωσης μεγάλων τμημάτων του αστικού πληθυσμού στις περιφερειακές και ημπεριφερειακές *καπιταλιστικές* οικονομίες αποκτά ένα πολύ σαφές και ακριβές νόημα: αναφέρεται σαφέστατα στο γεγονός ότι οι χώρες που άρνησαν πολύ να ξεκινησουν την εκβιομηχάνισή τους, σε σύγκριση με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, δοκιμάζουν, από τη μια μεριά, υψηλότερα επίπεδα εξαστισμού, ενώ από την άλλη ο βιομηχανικός τους τομέας δεν μπορεί ν' απορροφήσει παρά μόνο μικρό σχετικά μέρος του ραγδαία αυξανόμενου εργατικού δυναμικού των πόλεων. Η χτυπητή αυτή δυσαναλογία οδηγεί (α) στην υπερδιόγκωση του τομέα των υπηρεσιών, καθώς οι μεσάζοντες στο εμπόριο φυτρώνουν σαν τα μανιτάρια και μάζες λαού απασχολούνται σε δουλειές με εξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα και (β) σε υψηλά επίπεδα ανεργίας και/ή υποαπασχόλησης και στην ύπαιθρο και στις πόλεις.

Θα μπορούσε κανείς φυσικά να ρωτήσει: «υπερδιόγκωση» του τριτογενούς τομέα ή «υψηλά» επίπεδα ανεργίας – σε σχέση με τι; Αν ρίξουμε μια ματιά σε μερικά ιστορικά, συγκριτικά στατιστικά στοιχεία, νομίζω ότι θα βρούμε μια αρκετά σαφή και συγκεκριμένη απάντηση. Υπολογισμοί για την πρώτη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης στη Δυτική Ευρώπη δείχνουν ότι ο αναπτυσσόμενος βιομηχανικός τομέας κατέφερε ν' απορροφήσει 30-40% του εργατικού δυναμικού που εγκατέλειψε τη γεωργία. Το ποσοστό αυτό ανήλθε σε 80% γύρω στο 1890. Αντίθετα, μεταξύ 1950 και 1970, ο βιομηχανικός τομέας των περιφερειακών σχηματισμών δεν κατάφερε ν' απορροφήσει παρά μόνο το 10% του εργατικού δυναμικού που εγκατέλειψε τη γεωργία. Αν πάρουμε δε υπόψη μας τον ραγδαίο εξαστισμό και τον όλο και περισσότερο εντατικό χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης σήμερα

στον τρίτο κόσμο, η κατάσταση φαίνεται στην πραγματικότητα προοδευτικά να επιδεινώνεται (Baigoch, 1971). Μια πιο λεπτομερής μελέτη των σχετικά προηγμένων κοινωνιών του νοτίου ημισφαιρίου της Λατινικής Αμερικής επιβεβαιώνει ότι, παρά την εντυπωσιακή εκβιομηχάνισή τους μεταπολεμικά, κάλλιστα συμβαδίζουν με τη γενική τάση που αναφέρθηκε πιο πάνω. Αν πάρουμε υπόψη μας ότι στις κοινωνίες αυτές το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανικής δραστηριότητας είναι συγκεντρωμένο στα αστικά κέντρα και πάνω απ' όλα στην πρωτεύουσα, η ικανότητα της βιομηχανίας ν' απορροφά τα στρώματα αυτά, όχι μόνο είναι χαμηλή αλλά τείνει σχετικά να μειώνεται ακόμα περισσότερο. Κι αυτό γίνεται ακόμα πιο σαφές εάν υιοθετήσουμε πάλι μια ιστορική/συγκριτική προοπτική για το κέντρο και την περιφέρεια.

Για παράδειγμα, προς τα τέλη του περασμένου αιώνα, η βιομηχανική απασχόληση στο Ηνωμένο Βασίλειο αποτελούσε λίγο περισσότερο από το μισό της αστικής απασχόλησης. Παρά τις διάφορες διακυμάνσεις, το ποσοστό αυτό παρέμεινε το ίδιο μετά από 50 χρόνια (51,9% το 1951). Η ίδια τάση παρατηρείται και στη Γαλλία: η βιομηχανική απασχόληση αντιπροσώπευε το 51,4% της όλης αστικής απασχόλησης το 1881 και το 51,3% το 1954. Στη Σουηδία τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 51,4% το 1910 και 51,7% το 1950. Από την άλλη μεριά, στη λατινοαμερικάνικη ημπεριφέρεια, η ανώτατη αναλογία της βιομηχανικής προς τη συνολική αστική απασχόληση όχι μόνο ήταν πολύ χαμηλότερη απ' αυτή της Δύσης αλλά μακροπρόθεσμα φαίνεται να συρρικνώνεται ακόμα περισσότερο. Έτσι, στη Χιλή το ποσοστό της βιομηχανικής απασχόλησης εκτός του αγροτικού τομέα ήταν περίπου 35% το 1925 και μειώθηκε στο 22% το 1960. Στη Βραζιλία, κατά τη διάρκεια της ίδιας τριακονταετίας, το αντίστοιχο ποσοστό μειώθηκε από 37% σε 27%, ενώ στην Αργεντινή από 30% σε 26% (Eclá, 1966).

Εάν τα παραπάνω στοιχεία επαρκούν για να καταστήσουν σαφές ότι μπορούμε πράγματι να μιλήσουμε για σχετικό αποκλεισμό μεγάλων τμημάτων του αστικού πληθυσμού στη Λατινική Αμερική από την παραγωγική βιομηχανική απασχόληση, τότε είναι εξίσου εφικτό να δείξουμε τους διάφορους άλλους μηχανισμούς αποκλεισμού ή περιθωριοποίησης, που σχετίζονται π.χ. με τους πολύ διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους έχει γίνει, στο καπιταλιστικό κέντρο και την περιφέρεια αντίστοιχα, η διανομή πλούτου, πολιτικής εξουσίας ή πολιτικών δικαιωμάτων. Νομίζω όμως ότι όλα τα παραπάνω αρκούν για να δείξουν το εξής: από τη συγκριτική προοπτική κέντρου-περιφέρειας, η περιθωριακότητα α-

ποτελεί μια πολύ χρήσιμη έννοια που φωτίζει πράγματι τους ποιοτικά διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιήθηκαν οι ανθρωπίνι πόροι που απελευθερώθηκαν από τη γεωργία στις χώρες του «πρώτου» και του τρίτου κόσμου.

Εάν εξετάσουμε την έννοια της περιθωριακότητας απ' αυτή τη σκοπιά, τότε αλλάζουν και οι βασικοί όροι αναφοράς και η όλη προβληματική. Για παράδειγμα, το περιθωριοποιημένο εργατικό δυναμικό⁷ και όσοι κατοικούν στις τενεκεδουπόλεις δεν ανήκουν αναγκαστικά στην ίδια κατηγορία: προφανώς υπάρχουν αυτοί που μένουν στις τενεκεδουπόλεις κι έχουν μόνιμες δουλειές στη μεταποίηση, κι αυτοί που δεν μένουν σε τέτοιες συνοικίες και ανήκουν στο περιθωριοποιημένο εργατικό δυναμικό. Μ' άλλα λόγια, η έννοια της περιθωριακότητας αποτελεί *αναλυτική κατηγορία*, που απορρέει από μια ιδιαίτερη συγκριτική-ιστορική προβληματική. Δεν αναφέρεται σε μια διάσταση που μπορεί να μετρηθεί επικεντρώνοντας την προσοχή αποκλειστικά στην εσωτερική κοινωνική δομή των χωρών του τρίτου κόσμου, ούτε αναφέρεται σε καμιά συγκεκριμένη κοινότητα που θα μπορούσαμε να τη μελετήσουμε με τον τρόπο που οι συμβατικοί ανθρωπολόγοι μελετούν ένα χωριό διεξάγοντας επιτόπου έρευνα. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι οι ανθρωπολογικές και οι εθνογραφικές μελέτες των τενεκεδουπόλεων είναι άχρηστες. Σημαίνει απλώς ότι τέτοιες μελέτες ενδιαφέρονται για θέματα που αν και σχετίζονται με την περιθωριακότητα, εντούτοις είναι από θεωρητική άποψη εντελώς διαφορετικά και λειτουργούν σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Η μη αναγνώριση της διαφοράς αυτής οδηγεί στην αδιάκριτη και θολή χρήση της έννοιας της περιθωριακότητας ή στην ολοκληρωτική απόρριψή της. Και οι δύο στάσεις έχουν σαν αποτέλεσμα τον ευνοχισμό μιας έννοιας που, αν εφαρμοστεί σωστά, μπορεί να μας είναι πολύ χρήσιμη για να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα των περιφερειακών και ημπεριφερειακών καπιταλιστικών σχηματισμών.

Η συλλογιστική αυτή που παράθεσα για να εκτιμήσω την έννοια της περιθωριακότητας μπορεί να εφαρμοστεί και για τις περισσότερες έννοιες-κλειδιά του νεομαρξιστικού λόγου. Για παράδειγμα, η εγκυρότητα ή χρησιμότητα της πολυσυζητημένης έννοιας της εξάρτησης δεν μπορεί να εκτιμηθεί θετικιστικά, μετρώντας κατά κάποιο τρόπο το βαθμό στον οποίο η καπιταλιστική περιφέρεια εξαρτάται από το κέντρο, ή δείχνοντας ότι υπάρχει κάποια μορφή άνισης ανταλλαγής μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών. Ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος υπεράσπισης της έννοιας της εξάρτησης είναι η σοβαρή συγκριτική-ιστορική

δουλειά, που δείχνει για παράδειγμα ότι οι χώρες της ημπεριφέρειας, παρά τον σημαντικό βαθμό εκβιομηχάνισής τους, δοκίμασαν έναν τύπο εξάρτησης που ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τη διαφορετική χρονική στιγμή και τον διαφορετικό τρόπο ένταξής τους στο παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Αυτό δηλαδή που απαιτείται είναι να δειχθεί ότι η χρονική υστέρηση στην εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών και

η υποδεέστερη θέση τους στον διεθνή πολιτικό-οικονομικό καταμερισμό εργασίας δημιουργήσαν αποδιαρθρώσεις και εξαρτήσεις, που στη μακρόχρονη δυναμική τους ήταν ποιοτικά διαφορετικές από εκείνες που δοκίμασαν οι δυτικές χώρες στις αρχικές φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Ας συνοψίσουμε: Στήριξα το επιχειρήμα ότι νεομαρξιστικές έννοιες, όπως εξάρτηση ή περιθωριακότητα, αποκτούν το ακριβές νόημά τους μόνο μέσα σ' ένα συγκριτικό πλαίσιο κέντρου-περιφέρειας. Στο βαθμό που οι έννοιες αυτές επισημαίνουν τις ποιοτικές διαφορές μεταξύ της αναπτυξιακής τροχιάς του πρώτου και του τρίτου κόσμου, μπορούν να αποδειχθούν χρήσιμες εάν στηριχθούν σε σοβαρά στοιχεία προερχόμενα από ιστορική-συγκριτική έρευνα, έρευνα του τύπου που διεξήγαγε π.χ. ο Gershenkron (1962) προβαίνοντας σε διεξοδική σύγκριση των πρώιμων και ύστερων εκβιομηχανοποιημένων χωρών της Ευρώπης. Δυστυχώς, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, ούτε οι επικριτές ούτε οι υποστηρικτές της σχολής της εξάρτησης ασχολήθηκαν συστηματικά με τέτοιου είδους έρευνες.

2. Πάνω στον καθολικό χαρακτήρα της θεωρίας της εξάρτησης

Οι έννοιες της εξάρτησης και της περιθωριακότητας φυσικά δεν χρησιμοποιούνται απλώς για να περιγράψουν τις ιδιαίτερες διαφορές που υφίστανται μεταξύ του καπιταλισμού του πρώτου και του τρίτου κόσμου· αποτελούν συνάμα μέρος ευρύτερων θεωριών που επιχειρούν να εξηγήσουν τέτοιες διαφορές. Κι αυτό μας φέρνει στο δεύτερο με-

γάλο προσανατολισμό του νεομαρξισμού, που μπορεί να προκύψει από την αρχική κριτική θεωριών περί εκσυγχρονισμού. Πρόκειται για την αντίρρηση του νεομαρξισμού απέναντι στον ανιστορικό και εκτός πλαισίου τρόπο με τον οποίο οι υποστηρικτές της νεοεξελικτικής θεωρίας απεικόνιζαν την εξάπλωση του κεφαλαίου, της τεχνολογίας και της κουλτούρας από τις δυτικές, «σύγχρονες» κοινωνίες προς τις «παραδοσιακές», τριτοκοσμικές κοινωνίες.

Από νεομαρξιστική άποψη, η διαδικασία διάχυσης/εξάπλωσης γίνεται κατανοητή όταν τοποθετηθεί μέσα σε μια μήτρα σχέσεων κυριαρχίας/καθυπτόταξης. Οι σχέσεις αυτές, λειτουργώντας και σε εθνικό και σε διεθνές επίπεδο, υποτίθεται ότι ήταν βασικές για να εξηγήσουν τις ποιοτικές διαφορές μεταξύ καπιταλισμού στο κέντρο και καπιταλισμού στην περιφέρεια. Και σ' αυτή την περίπτωση έχουμε και πάλι μια γερή και πολλά υποσχόμενη αφηγηρία, που δημιούργησε ελπίδες οι οποίες ωστόσο δεν εκπληρώθηκαν. Αυτό που θα περίμενε κανείς σαν λογικό συμπέρασμα από τη νεομαρξιστική απόρριψη της θεωρίας της διά-

χυσης είναι μια στρατηγική έρευνας που να τονίζει το πλαίσιο, και από την άποψη 1) του τόπου και από την άποψη του χρόνου, μια στρατηγική έρευνας που παύει να χρησιμοποιεί τον τρίτο κόσμο ισοπεδωτικά και στρέφει την προσοχή στην τεράστια πολυπλοκότητα και τις παραλλαγές ανάμεσα σε διάφορες χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου.

Αντί γι' αυτό, η νεομαρξιστική παράδοση της εξάρτησης πρόσφερε πληθώρα θεωριών, που στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν την ανάπτυξη ή την έλλειψη ανάπτυξης στον τρίτο κόσμο στο σύνολό του, επαναλαμβάνουν μερικά από τα ίδια ακριβώς λάθη που διέπραξαν οι οπαδοί του νεοεξελικτισμού στις αρχές της δεκαετίας του '50. Αυτό ισχύει π.χ. για το αρχικό έργο του G. Frank. Όπως συχνά έχει επισημανθεί, τα αρχικά κείμενά του αποτελούν αντεστραμμένο είδωλο των θεωριών περί εκσυγχρονισμού, εναντίον των οποίων με τόση σφοδρότητα ο ίδιος επιτέθηκε. Στη θεωρία του, η δημιουργία «υπανάπτυξης», από τη στιγμή που μια περιφερειακή χώρα είναι ενσωματωμένη στην παγκόσμια αγορά, είναι τόσο αυτόματη και μη προβληματική όσο και η νεοεξελικτική άποψη για την παραγωγή εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης, από τη στιγμή που η Δύση διαχέει την κουλτούρα και την τεχνολογία της.⁸ Ακόμα κι αν, για να πάρουμε και τη θετική πλευρά, η θεωρία του Frank για την υπανάπτυξη φαίνεται να έχει επίγνωση της εξουσίας, των κοινωνικών τάξεων ή της ύπαρξης ενός άνισα δομημένου παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, η βασική του εξήγηση για το γιατί έχουμε ανάπτυξη στο καπιταλιστικό κέντρο και υπανάπτυξη στην περιφέρεια, βασίζεται στην εξαιρετικά σχηματική ιδέα μιας αλυσίδας εκμετάλλευσης, μέσω της οποίας οι πόροι μεταφέρονται συστηματικά από την περιφέρεια στα μητροπολιτικά κέντρα.

Δεν θα ήταν βέβαια δίκαιο να εξισώσουμε τη νεομαρξιστική προσέγγιση στην ολότητα της με το αρχικό έργο του Frank. Πολλά πράγματα έχουν αλλάξει από τότε που ο Frank δημοσίευσε το επίμαχο βιβλίο του *Καπιταλισμός και υπανάπτυξη στη Λατινική Αμερική*. Όχι μόνο ο ίδιος ο Frank έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις αρχικές του θέσεις (Frank, 1978), αλλά υπήρξαν επίσης κι άλλες σημαντικές συμβολές που οδήγησαν σε καρποφόρες συζητήσεις, στην επεξεργασία πιο διαφοροποιημένων και εκλεπτυσμένων αναλύσεων και στη διασπορά πολυάριθμων υποσχολών μέσα σ' όλη τη νεομαρξιστική παράδοση (βλ. Blomström and Hettne, 1984). Ωστόσο, παρ' όλες τις μετέπειτα αλλαγές και απαντημότητες, ο νεομαρξισμός εξακολουθεί να έχει την τάση να δείχνει κάποια έλλειψη ευαισθησίας

απέναντι στο πλαίσιο, εξακολουθεί την προσπάθεια να εξεύρει μια γενική φόρμουλα που θα μας δίνει καθολική ερμηνεία για το πώς αναπτύσσεται ο καπιταλισμός στον τρίτο κόσμο στο σύνολό του.⁹ Κι αυτό πιστεύω ότι αληθεύει, ακόμα και σε σχέση με τις θεωρητικές εξελίξεις μετά τη γνωστή κριτική που έκανε ο Bill Warren στη νεομαρξιστική προσέγγιση. Ας εξετάσουμε σύντομα μερικά βασικά σημεία αυτής της συζήτησης.

Ο Bill Warren (1980) υποστήριξε ότι, σ' αντίθεση με τις νεομαρξιστικές αναλύσεις και προσδοκίες, αρκετές χώρες του τρίτου κόσμου, με τη βοήθεια του πολυεθνικού κεφαλαίου, εκβιομηχανοποιούνται με ταχύτατο ρυθμό. Κατά συνέπεια, ο Μαρξ είχε δίκαιο όταν προέβλεψε ότι η διάχυση δυτικού κεφαλαίου θα εξάπλωνε τον βιομηχανικό καπιταλισμό σ' όλο τον πλανήτη.

Προβάλλοντας αντιρρήσεις σ' αυτή την ανάλυση, οι νεομαρξιστές επισημαίνουν:

α) Ο αριθμός χωρών που δέχτηκαν μαζική εισροή ξένου κεφαλαίου και δοκιμασαν ραγδαία εκβιομηχάνιση είναι σχετικά μικρός και η πλειοψηφία των οικονομιών του τρίτου κόσμου είναι στάσιμη, με τον τρόπο που περιέγραψε λίγο-πολύ με ακρίβεια ο Frank.

β) Η αντι-εξελικτική θέση ισχύει ακόμα και στην περίπτωση των χωρών που εκβιομηχανίζονται ραγδαία, με την έννοια ότι η εκβιομηχάνισή τους είναι ποιοτικά διαφορετική από τη δυτική εμπειρία (μεγαλύτερες ανισορροπίες και ανισότητες κ.λπ.). Επομένως, ακόμα κι αν δεν μπορούμε να μιλάμε για υπανάπτυξη (δηλαδή μπλοκαρισμένη ανάπτυξη), μπορούμε σίγουρα να μιλάμε για *εξατημένη* ανάπτυξη.

γ) Η αισιόδοξη άποψη του Warren για την τελική εκβιομηχάνιση όλου του τρίτου κόσμου είναι τόσο σχηματική και αφερέγγυα όσο και οι αρχικές απόψεις του Frank για την αναπόφευκτη στασιμότητα και υπανάπτυξη της καπιταλιστικής περιφέρειας (βλ. McMichael et al. 1974, Emmanuel 1974, Hoogvelt 1982, Kaplinsky 1984).

Έχω την άποψη ότι τα παραπάνω επιχειρήματα είναι εντελώς έγκυρα κι ότι το επόμενο λογικό βήμα για το νεομαρξισμό θα ήταν να προχωρήσει πέρα από τις καθολικές γενικεύσεις του είδους που έκανε ο Warren, δημιουργώντας τυπολογίες και θεωρίες που εξετάζουν σοβαρά τις διαφορές και παραλλαγές μέσα στον περιφερειακό καπιταλισμό. Τέτοιες θεωρίες θα έπρεπε να προσπαθήσουν να χαρτογραφήσουν και να εξηγήσουν τη μεγάλη ανομοιογένεια στην αναπτυξιακή τροχιά που ακολούθησαν στην πραγματικότητα οι χώρες που συνωθούνται κάτω από τη γενική επιγραφή «τρίτος κόσμος».

Ας πάρουμε ένα προφανές παράδειγμα:

Δεν χρειάζεται και μεγάλη διαύγεια για να δούμε ότι ο τύπος της ανάπτυξης που δοκίμασαν οι οικονομικά λιγότερο καθυστερημένες χώρες της Λατινικής Αμερικής στα τελευταία 20 χρόνια είναι εντελώς διαφορετικός και από την πιο ισόρροπη ανάπτυξη που πέτυχαν μερικές ραγδαία αναπτυσσόμενες οικονομίες της Νοτιοανατολικής Ασίας (Κορέα, Ταϊβάν) και στο άλλο άκρο από τη στασιμότητα ή τη ραγδαία οικονομική επιδείνωση μερικών κοινωνιών της Κεντρικής Αμερικής ή της Αφρικής. Παίρνο-

ντας υπόψη αυτές τις διαφορές, γίνεται προφανές ότι μια γενική θεωρία που θα αναφέρεται σ' όλες τις παραπάνω περιπτώσεις δεν μπορεί παρά να είναι εξαιρετικά προβληματική. Είναι φυσικά δυνατό κι επιθυμητό να εξετάσουμε τις μεταβαλλόμενες σε παγκόσμια κλίμακα σχέσεις μεταξύ ομάδων χωρών που κατέχουν διαφορετικές θέσεις στην παγκόσμια οικονομία – και σ' αυτό το επίπεδο ανάλυσης είναι ορθό και δικαιολογημένο να θεωρούμε τον τρίτο κόσμο σαν ένα σύνολο ή απλώς να τον διαιρούμε σε ημπεριφέρεια και περιφέρεια. Στην πραγματικότητα, μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα έργα για την ανάπτυξη έχουν γραφτεί ακριβώς σ' αυτό το παγκόσμιο επίπεδο ανάλυσης (βλ. Evans, υπό δημοσίευση). Αλλά όταν η εστία της ανάλυσης μετακινείται από το παγκόσμιο σύστημα στον τρίτο κόσμο, τότε οι θεωρίες που δεν υπερβαίνουν το διχοτομικό σχήμα περιφέρεια/ημπεριφέρεια, δηλαδή οι θεωρίες που δεν παίρνουν υπόψη τους στα σοβαρά την ποικιλία αναπτυξιακών τροχιών που συναντούμε στον τρίτο κόσμο, σύντομα προσκρούουν σε δυσκολίες. Δεν ισχυρίζομαι

φυσικά ότι είναι αδύνατο να διατυπώσουμε γενικεύσεις που να ισχύουν για τον τρίτο κόσμο στο σύνολό του. Θα μπορούσε π.χ. κανείς να ισχυριστεί ότι οι περισσότερες χώρες του τρίτου κόσμου – λόγω του ότι καθυστέρησαν να μπουν στο δρόμο της ανάπτυξης και λόγω της υποδεέστερης θέσης τους στην παγκόσμια οικονομία – αντιμετωπίζουν λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες καπιταλιστικής ανάπτυξης σε σύγκριση με τη Δύση.

Αυτό βέβαια είναι σωστό αλλά τετριμμένο. Εάν, από την άλλη μεριά, υπερβεί κανείς αυτό το πολύ γενικό επίπεδο και προσπαθήσει να προσδιορίσει τους ιδιαίτερους μηχανισμούς που δημιουργούν υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη στον τρίτο κόσμο (π.χ. άνιση ανταλλαγή, μεταφορά τεχνολογίας, φύση των πολυεθνικών επενδύσεων, δυσμενείς όροι εμπορίου, φύση των ενδογενών καπιταλιστικών τάξεων, φύση του κράτους στον τρίτο κόσμο κ.λπ.), τότε πολύ σύντομα αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι γενικεύσεις που προτείνονται έχουν εφαρμογή μόνο σ' ορισμένες περιπτώσεις. Έτσι, η θεωρία της εξάρτησης, στο βαθμό που προσπαθεί να κατασκευάσει μια γενική θεωρία για τον τρίτο κόσμο χωρίς να πάρει στα σοβαρά υπόψη της τις παραλλαγές που υπάρχουν, δεν μπορεί να ξεφύγει από τη μοίρα κάθε καθολικής θεωρίας στις κοινωνικές επιστήμες. Δηλαδή απολήγει σε διατυπώσεις προτάσεων που είναι είτε αληθείς αλλά ασήμαντες είτε ατελείς κι ανεπαρκείς – με την έννοια ότι ισχύουν μόνο κάτω από ορισμένες συνθήκες, που όμως δεν μπορούν να επισημανθούν από τη θεωρία. Κι είναι, εν μέρει τουλάχιστον, αυτό το γεγονός που έχει δημιουργήσει σήμερα τη γενική αίσθηση αδιεξόδου κι απογοήτευσης σ' ένα πεδίο προσπαθειών όπου, από τη μια μεριά, υπάρχουν ορισμένες σοβαρές μονογραφίες για συγκεκριμένες χώρες και περιοχές και, από την άλλη, πληθώρα γενικεύσεων που είναι πολύ προφανείς ή ανεπαρκείς στα ουσιαστικά τους σημεία.

Φυσικά, στο πεδίο των ρητορικών διακηρύξεων όλοι παραδέχονται σήμερα ότι δεν αρκεί να χειρίζεται κανείς τον τρίτο κόσμο σαν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο. Ωστόσο, άλλο είναι να τονίζεις την πολυπλοκότητα και τις παραλλαγές μέσα στην καπιταλιστική περιφέρεια κι άλλο να κάνεις κάτι εποικοδομητικό γι' αυτό. Γιατί ενώ αφθονούν οι ρητορικές διατυπώσεις σχετικά με την τρέουσια πολυπλοκότητα του τρίτου κόσμου, *απουσιάζει παντελώς η επίπονη, μακροϊστορική, συγκριτική έρευνα που απαιτείται για να μεταφραστούν οι δηλώσεις αυτές σε συγκεκριμένες αναλύσεις.*¹⁰ Πιο συγκεκριμένα, αυτό που λείπει είναι θεωρίες που ξεπερνούν τη μελέτη των συγκεκριμένων περιπτώσεων, χωρίς όμως να θυ-

σιάζουν το πλαίσιο της ανάλυσης από άποψη χρόνου και τόπου. Ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί η ευαίσθητη αυτή ισορροπία ανάμεσα στο πλαίσιο και τη γενίκευση είναι η δημιουργία τυπολογιών και θεωριών που συλλαμβάνουν τη λογική και τη δυναμική των ιδιαίτερων τροχιών που συναντούμε στην καπιταλιστική περιφέρεια και ημπεριφέρεια.

Αυτό που έχω υπόψη μου εδώ δεν είναι φυσικά η τοποθέτηση των χωρών του τρίτου κόσμου σε διαφορετικά στατιστικά κουτιά, σύμφωνα με τους διάφορους δείκτες οικονομικής αύξησης ή ανάπτυξης (κατά κεφαλήν εισόδημα, ΑΕΠ κ.λπ.).

Αυτό που νομίζω πως χρειάζεται είναι κάτι παρόμοιο με το συγκριτικό, ιστορικά προσανατολισμένο έργο του Barrington Moore (1963), έργο που κυρίως αναλύει τις διαφορετικές αναπτυξιακές τροχιές του «πρώτου» κόσμου. Το έργο του Moore προσπαθεί να ιχνηλατήσει με τρόπο ολιστικό διαφορετικούς τύπους αναπτυξιακών δρόμων που οδηγούν στον σύγχρονο κόσμο. Στο έργο του Moore οι δρόμοι αυτοί δεν περιγράφονται απλώς με όρους οικονομικών και πολιτικών σταδίων, αλλά συλλαμβάνονται εννοιολογικά σαν οι κατά το μάλλον ή ήττον αθέλητες συνέπειες αγώνων μεταξύ διαφόρων ομάδων (αγροτών, γαιοκτημόνων, εμπόρων, γραφειοκρατών του κράτους κ.λπ.), οι οποίοι, μέσα στα όρια και τις δυνατότητες που δημιουργούν οι δομικές/θεσμικές διευθετήσεις στο σύνολό τους, αγωνίζονται να προωθήσουν τα συμφέροντά τους, είτε αλλάζοντας είτε υπερασπίζοντας το status quo στη γεωργία κι αργότερα στη βιομηχανία. Αυτό δηλαδή που προσπάθησε να κάνει ο Moore ήταν να εξετάσει τις διαφορετικές θεσμικές λύσεις που τελικά επικράτησαν, μ' ένα λίγο-πολύ αθέλητο τρόπο, σαν απαντήσεις απέναντι σε μια δέσμη αναπτυξιακών προβλημάτων και προκλήσεων, όπως ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας, η μετατόπιση ανθρώπινων πόρων από τη γεωργία στη βιομηχανία και η κοινωνικοπολιτική κινητοποίηση των κατώτερων τάξεων που πάντα συνεπάγεται ο εκσυγχρονισμός.

Φυσικά, στο έργο του B. Moore ασκήθηκε δριμύτατη κριτική, τόσο για τις διάφορες ιστορικές ανακρίβειες που περιέχει (πράγμα που, κατά τη γνώμη μου, είναι τελείως αναπόφευκτο λόγω της ευρύτητας του έργου) όσο και για το γεγονός ότι δεν τοποθετεί τους τρεις δρόμους προς τον εκσυγχρονισμό που εξέτασε μέσα στο παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Ωστόσο, παρά τις αδυναμίες του, το έργο του Moore συνέβαλε καθοριστικά στη γνώση μας για το πώς δημιουργήθηκε ο σύγχρονος κόσμος. Γιατί, στηριζόμενο σε μια γερή σύνθεση κοινωνιολογίας και ιστορίας, το

έργο αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες με ιστορικό προσανατολισμό και για πολλούς ιστορικούς με κοινωνιολογικό προσανατολισμό, μαρξιστές και μη.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κοινωνιολογία της ανάπτυξης χρειάζεται τέτοιου είδους έρευνες, όχι μόνο για να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ μονογραφιών και γενικών θεωριών για τον τρίτο κόσμο, αλλά επίσης για να δώσει λύση σε άλυτες και στάσιμες συζητήσεις «το χώρο αυτό. Για παράδειγμα, αναφορικά με τη συζήτηση για τη βαρύτητα των εσωτερικών και των εξωτερικών προσδιοριστικών παραγόντων της «περιφερειοποίησης», ή με την πιο συγκεκριμένη συζήτηση για τις επιπτώσεις του πολυεθνικού κεφαλαίου στην ανάπτυξη του τρίτου κόσμου, έχει γίνει πλέον προφανές ότι ο τρόπος με τον οποίο οι συνολικές τάσεις στο διεθνές επίπεδο αρθρώνονται με συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές δομές και ομάδες στο εθνικό επίπεδο διαφέρει σε μεγάλη έκταση μέσα στον τρίτο κόσμο. Έχει γίνει επίσης τελείως προφανές ότι οι επενδύσεις των πολυεθνικών στις περιφερειακές και ημπεριφερειακές καπιταλιστικές οικονομίες, μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και του νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας που προκύπτει, μπορούν να έχουν πολύ διαφορετικά αποτελέσματα, ανάλογα με τον τύπο της σχέσης που συνάπτει το εθνικό κράτος με το ενδογενές και ξένο κεφάλαιο.

Δεν αρκεί όμως να σταματήσουμε την επιχειρηματολογία σ' αυτό το σημείο κι απλώς να συμπεράνουμε ότι τα πάντα εξαρτώνται από «τις συγκεκριμένες συνθήκες κάθε χώρας». Επειδή, εάν κάνουμε κάτι τέτοιο, είναι σαν να κινούμαστε από την κενότητα των οικουμενικών τριτοκοσμικών θεωριών στην εμπειρική άρνηση της δυνατότητας οποιονδήποτε ουσιαστικών γενικεύσεων που ν' αφορούν τον τρίτο κόσμο. Μου φαίνεται ότι η σοβαρή μελέτη των διαφορετικών αναπτυξιακών τροχιών μπορεί να μας βοηθήσει να ξεπεράσουμε αυτό το δίλημμα.

Θα προσπαθήσω να γίνω πιο συγκεκριμένος. Εάν π.χ. εξετάσουμε τις σχετικά «προηγμένες» χώρες του νότιου κώνου της Λατινικής Αμερικής (Αργεντινή, Βραζιλία, Χιλή), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το πολυεθνικό κεφάλαιο έπαιξε σημαντικό ρόλο, απαλώνοντας ή ακόμα κι εν μέρει βοηθώντας να ξεπεραστεί η κρίση της υποκατάστασης των εισαγωγών στη δεκαετία του '50 και στις αρχές του '60. Πέτυχε δε να προσανατολίσει τις οικονομίες αυτές προς τεχνολογικά πιο πολύπλοκους βιομηχανικούς κλάδους και προς μια αποφασιστική μετακίνηση των εξαγωγών από αγροτικά / ορυκτά σε βιομηχανικά προϊόντα. Δεν υπάρχει επίσης

αμφιβολία ότι το κράτος στις κοινωνίες αυτές με κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί παθητικό εργαλείο του εθνικού και διεθνούς κεφαλαίου. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του διεθνούς κεφαλαίου, μετά από μια αρχική περίοδο πολύ επιεικών *laissez-faire* συνθηκών λειτουργίας, το κράτος κατάφερε να επιβάλει αυστηρότερους ελέγχους μόλις απέκτησε περισσότερες γνώσεις και εξειδικευμένους μηχανισμούς για την αντιμετώπιση των πολυεθνικών (βλ. Jenkins, 1984).

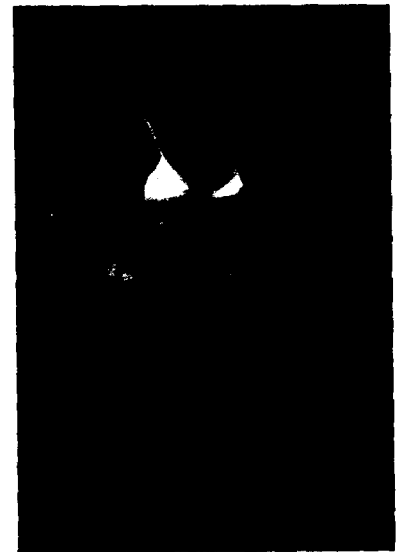
Όμως, παρ' όλα αυτά, γίνεται όλο και πιο φανερό, ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια κρίση του 1974, ότι ο τύπος της εκβιομηχάνισης υπό την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου στις δεκαετίες του '60 και του '70, ακόμα κι αν έλυσε εν μέρει μερικές από τις δυσκολίες της αρχικής φάσης υποκατάστασης των εισαγωγών, ωστόσο δημιούργησε νέα, πιο σοβαρά μπλοκαρίσματα, που οδηγούν σε άκρως δυσεπίλυτα προβλήματα στο ισοζύγιο πληρωμών καθώς και αυξανόμενες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες. Αν και δεν μπορούμε για την κατάσταση αυτή να επιρρίψουμε όλη την ευθύνη στις πολυεθνικές, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και οι ίδιες συνέβαλαν με πολλούς τρόπους (π.χ. ενθώντας τις επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου, με την τάση τους να δανείζονται στην τοπική αγορά μάλλον παρά να εισάγουν νέα κεφάλαια από το εξωτερικό, διαμορφώνοντας ενεργητικά το λαϊκό γούστο προς «πολυτελή» τύπο κατανάλωσης) στη δημιουργία του αδιεξόδου όπου βρίσκονται σήμερα οι χώρες αυτές (Jenkins, 1974).

Η εικόνα που σχηματίζεται σε σύγκριση με την κατάσταση στις δύο κυριότερες χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας (δηλ. τη Ν. Κορέα και την Ταϊβάν) είναι πολύ διαφορετική. Εδώ έχουμε να κάνουμε μ' ένα κράτος που έχει πράγματι την ικανότητα να κατευθύνει τις ξένες επενδύσεις (που είναι πιο περιορισμένες σε σχέση με τη Λατινική Αμερική) καθώς και τις εγχώριες, με τέτοιο τρόπο ώστε η εκβιομηχάνιση στη βάση του εξαγωγικού προσανατολισμού της οικονομίας να συνδυάζεται με μια πιο ισόρροπη τροχιά: μια αναπτυξιακή τροχιά που χαρακτηρίζεται από λιγότερο σοβαρά μπλοκαρίσματα και από μηχανισμούς που διασφαλίζουν ώστε οι καρποί της ραγδαίας ανάπτυξης, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των τελευταίων 20 ετών, να διανέμονται σε ευρύτερη κλίμακα και στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα. Διότι, παρά το γεγονός ότι εξακολουθεί να υπάρχει η δομή σχετικά χαμηλών μισθών, δεν συναντούμε στις χώρες αυτές το βαθμό περιθωριοποίησης που επικρατεί στην περίπτωση της Λατινικής Αμερικής (βλ. Morawetz, 1977).

Τα αποτελέσματα αυτά οφείλονται σ' ένα πάρα πολύ διευθυντικό κράτος, που

καταφέρει να παρακολουθεί στενά το ενδογενές και πολυεθνικό κεφάλαιο χωρίς όμως να καταπνίγει την ιδιωτική πρωτοβουλία. Το κράτος αυτό ασκεί επίσης μια πάρα πολύ καταπιεστική πολιτική απέναντι στα εργατικά σωματεία, κρατώντας τους μισθούς χαμηλά ή, πιο πρόσφατα, φροντίζοντας οι μισθολογικές αυξήσεις να συνδέονται στενά με την άνοδο της παραγωγικότητας.

Απ' αυτές τις λίγες παρατηρήσεις νομίζω γίνεται σαφές ότι το συνολικό πλαίσιο,

μέσα στο οποίο λειτουργεί το πολυεθνικό κεφάλαιο στη Νοτιοανατολική Ασία και στις χώρες του νότιου κώνου της Λατινικής Αμερικής, είναι πολύ διαφορετικό. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε ένα κράτος σχετικά «μονωμένο» απέναντι στα αιτήματα που εκπηγάζουν από μια αδύνατη κοινωνία των πολιτών. Το κράτος ελέγχεται από αντικομμουνιστικές στρατιωτικοπολιτικές ελίτ, που θεωρούν τη ραγδαία αλλά λιγότερο ανισόρροπη καπιταλιστική ανάπτυξη ως μέσο για να διατηρήσουν την κυρίαρχη θέση τους σε συνθήκες διαρκούς πρόκλησης από τους κομμουνιστές γείτονές τους. Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση της Λατινικής Αμερικής, έχουμε να κάνουμε με μια σχετικά πιο ισχυρή κοινωνία των πολιτών και με κράτος ελεγχόμενο από ελίτ που είναι λιγότερο πρόθυμες ή ικανές να κατευθύνουν τις δραστηριότητες του ξένου και ντόπιου κεφαλαίου σ' ένα πιο αυτοδύναμο πρότυπο καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Αληθεύει, φυσικά, ότι σε σύγκριση με το κέντρο, η καπιταλιστική εκβιομηχάνιση και στον νότιο κώνο της Λατινικής Αμερικής

και στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας προσέλαβε πιο περιορισμένο κι άνισο χαρακτήρα. Ή, για να χρησιμοποιήσω πιο πρόσφατη ορολογία, από άποψη «καθεστώτων συσώρευσης», η ανάπτυξη του τεϊλορισμού κι αργότερα του φορντισμού¹¹ σ' όλες αυτές τις χώρες προσέλαβε μια πιο εξαρθρωμένη και ατελή μορφή. Είναι επίσης αλήθεια ότι, όπως υποστήριξε πρόσφατα ο Lipietz (1987), αυτή η έλλειψη πληρότητας οφείλεται στην έλλειψη ειδικοτήτων (για τη λειτουργία και το χειρισμό των εισαγόμενων τεχνολογιών), στη βραδεία ανάπτυξη των εσωτερικών αγορών και στο γεγονός ότι η εκβιομηχάνισή τους, που έχει εξαγωγικό προσανατολισμό, απαιτεί την εισαγωγή κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών σε κλίμακα που δεν αντισταθμίζεται από τις εξαγωγές βιομηχανικών και αγροτικών προϊόντων. Αλλά από την άποψη των τρόπων «κανονιστικού» ελέγχου, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κράτος στις περιπτώσεις της Νοτιοανατολικής Ασίας καταφέρει να αντιμετωπίσει αυτούς τους τρεις περιορισμούς με πολύ πιο αποτελεσματικό τρόπο: προσπαθώντας με σχεδιασμένο τρόπο να δημιουργήσει νέες ειδικότητες, εφαρμόζοντας λιγότερο αντιλαϊκές οικονομικές πολιτικές, και προωθώντας ένα ευλύγιστο, πολύ επιλεκτικό προστατευτισμό. Επομένως, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι οικονομίες αυτές, έχοντας μεγαλύτερες ικανότητες αυτοδιεύθυνσης, ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν πολύ καλύτερα από τις νότιες λατινοαμερικάνικες χώρες τη σημερινή παγκόσμια κρίση.

Για να εξηγήσουμε βέβαια τέτοιες χτυπητές διαφορές στην αναπτυξιακή τροχιά των χωρών αυτών, θα πρέπει φυσικά να υιοθετήσουμε μακρόχρονη ιστορική προοπτική. Ας περιοριστούμε όμως στον 20ό αιώνα: παρατηρούμε ότι οι χώρες του νότιου μέρους της Λατινικής Αμερικής, λόγω της ανάπτυξης σημαντικής οικονομικής υποδομής κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, κατάφεραν να αναπροσαρμόσουν τις εξαγωγικές οικονομίες τους μετά την κρίση του 1929 και να μετακινηθούν προς μια διαδικασία εκβιομηχάνισης στη βάση της υποκατάστασης των εισαγωγών. Όμως η μετακίνηση αυτή δεν οδήγησε σε ριζική αλλαγή των σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο. Παρά τη ραγδαία άνοδο των μεσαιών τάξεων και την ανάπτυξη του αστικού λαϊκισμού, οι λαϊκιστές ηγέτες, ερχόμενοι στην εξουσία, δεν κατάφεραν να εφαρμόσουν κανένα σοβαρό πρόγραμμα αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Αν και τα παραδοσιακά συμφέροντα των εξαγωγέων και των γαιοκτημόνων έχασαν τον ολιγαρχικό έλεγχο του κράτους που ασκούσαν στον 19ο αιώνα, κατάφεραν ωστόσο να αντισταθούν σε κάθε ριζική αλλαγή των αγροτικών δομών,

που ήταν σε μεγάλο βαθμό και αρχαϊκές και πολύ άνισες. Πράγμα που σημαίνει βέβαια ότι ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας απέτυχε, αποτυχία που, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις μερικών χωρών που εξετάζει ο Moore και οι οποίες εκσυγχρονίστηκαν αρκετά νωρίς, δεν οδήγησε σε αγροτική επανάσταση (η μαζική αγροτική έξοδος που άρχισε πριν προσλάβει μεγάλες διαστάσεις η εκβιομηχάνιση, λειτούργησε αποτελεσματικά σαν δικλείδα ασφαλείας μειώνοντας τις κοινωνικές εντάσεις στην ύπαιθρο).

Όμως ο μη εκσυγχρονισμός της γεωργίας είχε σοβαρές συνέπειες για την ανάπτυξη ολόκληρης της οικονομίας. Οδήγησε π.χ. στην πολύ αργή και περιορισμένη ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, στην εγκατάσταση ασθενών ή αρνητικών διασυνδέσεων μεταξύ γεωργίας και βιομηχανίας, στη δημιουργία υπερτροφικού και φοβερά αναποτελεσματικού κράτους και τομέα υπηρεσιών, σε σοβαρές ανισορροπίες μεταξύ της παραγωγής καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών κ.λπ. Οδήγησε δηλαδή σ' ένα τύπο καπιταλιστικής συσώρευσης που τα όριά του φάνηκαν σαφώς κατά τη διάρκεια της κρίσης του πρότυπου υποκατάστασης των εισαγωγών στις δεκαετίες του '50 και του '60.

Αν τώρα εξετάσουμε πολύ σύντομα τις περιπτώσεις των χωρών της Νοτιοανατολικής Ασίας, διαπιστώνουμε ότι η κατάσταση στην περίοδο του μεσοπολέμου ήταν εντελώς διαφορετική. Στην περίοδο αυτή, και η Κορέα και η Ταϊβάν βρίσκονταν κάτω από το ζυγό της Ιαπωνίας και οι δυνάμεις κατοχής προσπάθησαν να τις μεταβάλουν σε αγροτικά εξαρτήματα της ραγδαία αναπτυσσόμενης ιαπωνικής βιομηχανίας. Όμως, παρά την άγρια εκμετάλλευση των ιθαγε-

ών πληθυσμών και την τεράστια μεταφορά πόρων στη μητρόπολη, οι Ιάπωνες αποικιοκράτες επέφεραν ορισμένες αλλαγές που, στη μεταπολεμική μετα-αποικιακή περίοδο, θα αποδείχνονταν εντελώς αποφασιστικής σημασίας για την επικράτηση του τύπου ανάπτυξης στον οποίο έχω ήδη αναφερθεί.

Καταρχήν, η ιαπωνική κατοχή εξασθένησε τις παραδοσιακές ελίτ των γαιοκτημόνων και, μ' αυτή την έννοια, δημιούργησε ευνοϊκό υπόβαθρο για τις εκτεταμένες αγροτικές μεταρρυθμίσεις μετά την απελευθέρωση. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές οδήγησαν και στις δύο χώρες σε δραστησιακή μείωση της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας καθώς επίσης και στην εντυπωσιακή αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία. Δεύτερον, κατά τη διάρκεια της ιαπωνικής κατοχής, διαπιστώνεται σημαντική ανάπτυξη των δαπανών κοινωνικής υποδομής και σημαντική διαδικασία εκβιομηχάνισης, που μολονότι καθοδηγούνταν από το ιαπωνικό κεφάλαιο και κατευθυνόταν προς τις αναπτυξιακές ανάγκες της Ιαπωνίας, επηρέασε βαθύτατα την οικονομία των χωρών αυτών.

Αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη της βιομηχανίας μετά τον πόλεμο, η οποία, με τη σημαντική αμερικανική βοήθεια, προσέλαβε θεαματικές διαστάσεις - ιδιαίτερα με την αυξανόμενη έμφαση στις βιομηχανικές εξαγωγές από τη δεκαετία του '60 και μετά (βλ. Hamilton, 1983 και 1986, και Galenson, 1979). Τελικά, μια άλλη σημαντική κληρονομιά που άφησε πίσω της η ιαπωνική κατοχή ήταν η δημιουργία ενός πολύ διεθνειακού κρατικού μηχανισμού. Παρά τους επικρατούντες μύθους για τον υποτιθέμενο laissez-faire χαρακτήρα του προτύπου εκβιομηχάνισης στη Νοτιοανατολική Ασία, το κράτος συνεχίζει να είναι ισχυρά παρεμβατικό και προστατευτικό μέχρι σήμερα.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν αποσκοπούν στο να δώσουν μια πλήρη εξήγηση της αναπτυξιακής τροχιάς που ακολούθησαν οι χώρες της νότιας Λατινικής Αμερικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας, ούτε να προσφέρουν οριστική λύση στη διαμάχη σχετικά με το ρόλο και τη βαρύτητα των εξωτερικών ή των εσωτερικών καθοριστικών παραγόντων. Υπογραμμίζουν απλώς τον τύπο των προβλημάτων που πρέπει κανείς να εξετάσει, για να εξηγήσει γιατί αυτές οι δύο ομάδες χωρών συσχετίζονται τόσο διαφορετικά με τις παρελθούσες και σημερινές τάσεις του παγκόσμιου οικονομικού και πολιτικού συστήματος.

Τελικά, θα ήταν ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τις δύο παραπάνω αναπτυξιακές τροχιές με περιπτώσεις των «περιφερειακών» χωρών, χωρών που δεν κατάφεραν ούτε τη γεωργία να εκσυγχρονίσουν ούτε

την εκβιομηχάνιση να προωθήσουν σε σημαντικό βαθμό κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Η σύγκριση θα ήταν επίσης ενδιαφέρουσα με χώρες που δεν έχουν ούτε τις πιο βασικές προϋποθέσεις για καπιταλιστική συσσώρευση, όπως την εδραίωση ενός εθνικού κράτους, την εξάπλωση ενός μίνιμουμ επιπέδου εγγραμματισμού κ.λπ.

Πηγαίνοντας τώρα στο άλλο άκρο, θα ήταν επίσης ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τις πιο προηγμένες βιομηχανικά τροχιές του τρίτου κόσμου με εκείνες χωρών οι οποίες, παρά το γεγονός ότι ξεκίνησαν από παρόμοιες αφετηρίες, εντούτοις κατάφεραν ν' αποκτήσουν χαρακτηριστικά ανάπτυξης του «πρώτου κόσμου». Αναφέρομαι σε χώρες όπως ο Καναδάς, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία που, όπως οι νοτιοαμερικανικές κοινωνίες, συμμετείχαν πλήρως στην επέκταση του παγκόσμιου εμπορίου στον 19ο αιώνα. Οι χώρες αυτές, σε αντίθεση με την Αργεντινή ή την Ουρουγουάη για παράδειγμα, κατάφεραν αρκετά νωρίς να εκσυγχρονίσουν τον πρωτογενή τους τομέα, ν' αναπτύξουν σημαντική εγχώρια αγορά και να εφαρμόσουν στη συνέχεια πρόγραμμα εκβιομηχάνισης που ήταν πιο γρήγορα ενσωματωμένο στην όλη οικονομία τους (Senghaas, 1985). Επιπλέον, οι πρώην αυτές αγγλικές αποικίες κατάφεραν να πραγματοποιήσουν τους μετασχηματισμούς αυτούς μέσα σε δημοκρατικό-κοινοβουλευτικό πλαίσιο, που, σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, λειτούργησαν με πιο σταθερό και φιλελεύθερο τρόπο από τα ημικοινοβουλευτικά καθεστώτα της Λατινικής Αμερικής ή ακόμα από τα πιο καταπιεστικά καθεστώτα της Νοτιοανατολικής Ασίας.

Συμπερασματικά, έχω τη γνώμη ότι η κατασκευή θεωριών, που έχουν ως επίκεντρο τις διάφορες τροχιές στον τρίτο κόσμο,¹² μπορεί να μας δώσει την καλύτερη βάση για να δείξουμε πώς τάσεις και αντιφάσεις σε διεθνές επίπεδο λειτουργούν και αρθρώνονται με τις θεσμικές διευθετήσεις και τους ανταγωνισμούς των ομάδων μέσα σε συγκεκριμένα κράτη. Με τα δεδομένα αυτά, είναι πραγματικά πολύ παράξενο που, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων,¹³ δεν έχει γίνει καμιά σοβαρή ιστορικοσυγκριτική δουλειά απ' αυτή τη σκοπιά στον τομέα της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης. Τι έχει να επιδείξει η φιλολογία για τον τρίτο κόσμο, που να μπορεί έστω και στο ελάχιστο να συγκριθεί με έργα που έχουν σαν επίκεντρο τον «πρώτο κόσμο», έργα με μαρξιστικές ή μαρξιστικά προσανατολισμένες θεωρίες, όπως του B. Moore, του E. Hobsbaum, του F. Braudel ή του P. Anderson; Ελάχιστα στην πραγματικότητα. Υπάρχει φυσικά ο Emmanuel Wallerstein, αλλά το πραγματικά ενδιαφέρον έργο του Wallerstein (1974, 1980) εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο

οι αλλαγές στην παγκόσμια οικονομία σχετίζονται με τις μακροϊστορικές εξελίξεις στα εθνικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης. ενώ η ανάλυση του γίνεται πολύ σημαντική όταν στρέφεται προς την καπιταλιστική περιφέρεια και ημiperiφέρεια. Το ερώτημα θα έπρεπε ίσως να αναμορφωθεί ως εξής: Γιατί δεν έχουμε κοινωνικούς επιστήμονες με ιστορικό προσανατολισμό, που να μπορούν να κάνουν για τις τροχιές του «τρίτου» κόσμου ό,τι έκαναν ο B. Moore και ο E. Wallerstein για τον «πρώτο»;

Πριν δώσουμε απάντηση στο ερώτημα αυτό, θα πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας σε μια ιδιαίτερη αδυναμία της σχολής της εξάρτησης, που μπορούμε να την αντιμετωπίσουμε μόνο εάν επαναπροσδιορίσουμε θεμελιωδώς ή εάν απορρίψουμε ενθές το μαρξιστικό εννοιολογικό πλαίσιο. Η αδυναμία είναι η οικονομιστική, αναγωγιστική τάση του μαρξισμού, τάση που είναι ιδιαίτερα καταστροφική όταν τα μαρξιστικά εργαλεία εφαρμόζονται στην ανάλυση των καπιταλιστικών σχηματισμών του τρίτου κόσμου.

3. Μαρξιστικός αναγωγισμός: οι επιπτώσεις του στην κοινωνιολογία της ανάπτυξης

Αν θεωρήσουμε το μαρξισμό όχι σαν μια σειρά από «νόμους» αλλά σαν εννοιολογικό πλαίσιο, χρήσιμο για την ανάλυση συγκεκριμένων καταστάσεων, τότε, σε σχέση με τις άλλες προσεγγίσεις, παρουσιάζει δύο βασικά πλεονεκτήματα:

Πρώτο, σ' αντίθεση με τη νεοκλασική οικονομική θεωρία που κατακερματίζει και

στεγανοποιεί τα φαινόμενα, ο μαρξισμός επιτρέπει μια πολύ πιο ολιστική εξέταση των κοινωνικών σχηματισμών. Θεωρώντας την ανάπτυξη σαν συνολική διαδικασία μετασχηματισμού, η προσέγγιση της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας έχει σαν στόχο ν' αποκαλύψει με ποιο τρόπο οι αντιφάσεις και οι ταξικές συγκρούσεις μέσα στους κόλπους της οικονομίας συσχετίζονται συστηματικά με αλλαγές στις σφαίρες της πολιτικής και της κουλτούρας.

Δεύτερο, σ' αντίθεση με άλλα παραδείγματα στις κοινωνικές επιστήμες, ο μαρξισμός μπορεί να υποδείξει χρήσιμους τρόπους θεώρησης των κοινωνιών και από τη σκοπιά των φορέων δράσης και από τη θεσμική σκοπιά (Lockwood, 1974, Μουζέλης, 1974). Έρχομαι αμέσως να εξετάσω πιο αναλυτικά το δεύτερο σημείο.

Στο μαρξιστικό παράδειγμα, οι συλλογικοί φορείς δράσης, σε αντίθεση με θεωρίες που αγνοούν παντελώς το ολικό θεσμικό σύστημα (όπως η φαινομενολογική κοινωνιολογία ή οι θεωρίες κοινωνικής σύγκρουσης),¹⁴ δεν λειτουργούν σε θεσμικό κενό. Οι στρατηγικές που ακολουθούν πρέπει να εξεταστούν μέσα στο πλαίσιο των δομικών/συστημικών περιορισμών και αντιφάσεων που δημιουργεί ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής. Στο άλλο άκρο, σ' αντίθεση με τον φονξισναλισμό του Parsons, ο μαρξισμός δεν συλλαμβάνει εννοιολογικά τις κοινωνικές τάξεις και τους συλλογικούς φορείς δράσης γενικά σαν μαριονέτες του συστήματος, αλλά δείχνει ότι είναι και παραγωγοί και παράγωγα του κοινωνικού τους κόσμου.¹⁵ Κι επομένως οι μαρξιστικές έννοιες δεν έχουν τον αποκλειστικά συστημικό, «ουδέτερο» χαρακτήρα με τον οποίο επενδύονται στη θεωρία του Parsons.

Φυσικά, ο μαρξισμός δεν έχει πάντα τηρήσει την ισορροπία μεταξύ φορέα δράσης και θεσμικής δομής. Η ισορροπία αυτή έχει διαταραχθεί είτε από ακραίες βολονταριστικές ταξικές θεωρίες, που καταλήγουν να εξηγούν όλες τις κοινωνικές εξελίξεις από τη σκοπιά των μακιαβελικών μηχανορραφιών της κυρίαρχης τάξης, είτε, στον άλλο πόλο, από θεωρίες που τονίζουν τους δομικούς περιορισμούς και τις αντιφάσεις σε τέτοιο βαθμό ώστε οι φορείς δράσης ανάγονται, κατά την έκφραση του Althusser, σε απλά «υποστηρίγματα των δομών». Παρ' όλα αυτά, το μαρξιστικό παράδειγμα παρέχει τα θεωρητικά μέσα για την εξέταση των κοινωνιών και από τη σκοπιά των στόχων και στρατηγικών των φορέων δράσης και από τη σκοπιά συστημικών συνόλων και των αναγκών αναπαραγωγής τους. Θα υποστηρίξω μάλιστα ότι τα πιο σημαντικά μαρξιστικά έργα, που μας βοηθούν να κατανοήσουμε πώς ολόκληρες κοινωνίες διατηρούνται και αλλάζουν, χαρακτηρίζονται

ακριβώς από αυτή τη σύνθεση δομής/φορέων δράσης.

Δεν χρειάζεται να τονίσω ότι μια ολιστική προσέγγιση, που να συνδυάζει «δράση» και «δομή», είναι απαραίτητη για τη μελέτη της ανάπτυξης. Θα μας ήταν εντελώς αδύνατο να εξετάσουμε μακροχρόνιες εξελίξεις χωρίς κάποιο εννοιολογικό σχήμα που να είναι και ολιστικό και ταυτόχρονα ευαίσθητο απέναντι στην πάλη των κοινωνικών ομάδων καθώς και στις συστημικές αντιφάσεις σαν μηχανισμούς αλλαγής. Επομένως, δεν αποτελεί έκπληξη το ότι οποιαδήποτε θεωρία προσπαθεί να εξετάσει τους μακροχρόνιους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, ξεφεύγοντας από την καθαρά περιγραφή άποψη, τείνει να είναι επηρεασμένη από το μαρξισμό. Ούτε θα πρέπει φυσικά να μας εκπλήσσει το ότι, παρά τη σημερινή κρίση που διέρχονται τόσο το πρότυπο της εξάρτησης όσο και ο μαρξισμός γενικότερα, τίποτα δεν έχει εμφανιστεί για να τον αντικαταστήσει σαν εργαλείο, για τη συστηματική μελέτη του πώς ολόκληρες κοινωνίες συγκροτούνται, αναπαράγονται και μετασχηματίζονται.

Όμως, η διαπίστωση αυτή δεν θα έπρεπε να συσκοτίσει την ύπαρξη ενός βασικού ελαττώματος που διαποτίζει τη μαρξιστική θεωρία, ελαττώματος που έχει σοβαρές συνέπειες ιδιαίτερα στο πεδίο της ανάπτυξης. Πρόκειται για τον οικονομιστικό, αναγωγιστικό προσανατολισμό του μαρξισμού. Πραγματικά, ο οικονομισμός και ταξικός αναγωγισμός αποτελούν προέχοντα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κλασικού μαρξισμού και, παρά τις πρόσφατες προσπάθειες να ξεπεραστούν οι θεωρητικές δυσκολίες που συνεπάγονται, εξακολουθούν να συνιστούν μια από τις κυριότερες, αν όχι την κυριότερη αδυναμία του μαρξιστικού παραδείγματος. Ας δούμε όμως το πρόβλημα από πιο κοντά, εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο ο μαρξισμός θεωρεί τη σχέση οικονομίας-πολιτείας.

Διατρέχοντας τον κίνδυνο υπεργενίκευσης, θα υποστήριζα ότι οι σημερινές μαρξιστικές θεωρίες προβάλλουν δύο απόψεις για τη σχέση οικονομίας-πολιτείας, που είναι εξίσου μη ικανοποιητικές. Η πρώτη άποψη συνίσταται σε μια ευθέως αναγωγιστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία τα πολιτικά φαινόμενα εξηγούνται από τη σκοπιά είτε των αναγκών αναπαραγωγής του κεφαλαίου είτε των συμφερόντων και σχεδίων των οικονομικά κυρίαρχων τάξεων.¹⁶ Επειδή ο τύπος αυτός αναγωγιστικού τρόπου του σκέπτεσθαι έχει κατά κόρο αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων και επικρίσεων στη σχετική φιλολογία, έρχομαι στη δεύτερη σημαντική προσέγγιση του μαρξισμού για τη σχέση οικονομίας-πολι-

τείας. Η προσέγγιση αυτή αποσκοπεί να παρακάμψει τον αναγωγισμό της πρώτης, τονίζοντας τη «σχετική αυτονομία» της πολιτικής σφαίρας και το γεγονός ότι οι πολιτικές μορφές δεν -μπορούν αυτόματα να προκύψουν από οικονομικούς καθορισμούς.

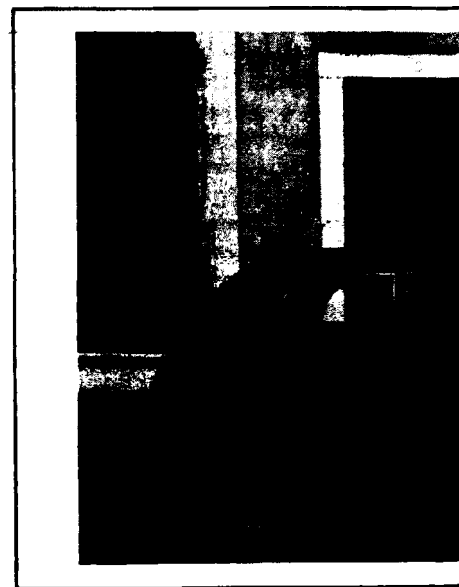
Στην περίπτωση αυτή, η οικονομία υποτίθεται ότι δεν καθορίζει άμεσα τις πολιτικές εξελίξεις αλλά κυρίως καθορίζει τα όρια του «δυνατού» στο επίπεδο της υπερδομής. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οτιδήποτε πρόκειται να προκύψει μέσα στα όρια που έχουν τεθεί, εξαρτάται από την πολιτική συγκυρία, πράγμα που δεν αφήνει κανένα περαιτέρω περιθώριο για τη θεωρητικοποίηση συγκεκριμένων πολιτικών δομών και αντιφάσεων.¹⁷ Η προσέγγιση λοιπόν αυτή υποβαθμίζει την πολιτική σφαίρα με εκλεπτυσμένο τρόπο. Ενώ γίνεται παραδεκτό ότι οι οικονομικοί παράγοντες δεν μπορούν πλέον να θεωρούνται σαν άμεσα προσδιοριστικοί στον τομέα της πολιτικής, προτείνεται, από την άλλη μεριά, ότι τα πολιτικά φαινόμενα, αν και απολαμβάνουν σχετικής αυτονομίας, δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο ίδιου είδους ανάλυσης με τα οικονομικά. Από τη μια μεριά, τα οικονομικά φαινόμενα μπορούν να θεωρηθούν υπό το πρίσμα των δομικών τάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Από την άλλη, σε σχέση με τα πολιτικά φαινόμενα, λόγω του ρευστού και παροδικού χαρακτήρα τους, η δομική ανάλυση πρέπει να αντικατασταθεί με τη μελέτη της πολιτικής συγκυρίας.

Λόγω της θέσης αυτής, η έμφαση στη «σχετική αυτονομία» δεν οδηγεί στην επεξεργασία ειδικών εργαλείων για τη μελέτη του πολιτικού στοιχείου. Αντί γι' αυτό, πολιτική και κράτος συνεχίζουν να ορίζονται με ταξικούς/οικονομικούς όρους. Έτσι, ό,τι παρέχεται με το ένα χέρι στο επίπεδο των ουσιαστικών προτάσεων αφαιρείται με το άλλο στο εννοιολογικό/μεθοδολογικό επίπεδο με την εμμονή στην άποψη ότι οι μη οικονομικές σφαίρες πρέπει να συλληφθούν εννοιολογικά με οικονομικούς, ταξικούς όρους. Επομένως, δεν είναι περίεργο που έναν αιώνα μετά το θάνατο του Μαρξ οι μαρξιστές ελάχιστα έχουν να επιδείξουν στο χώρο της μη αναγωγιστικής θεωρίας της πολιτικής.

Αντίθετα με τον φονξιοναλισμό του Pargsons, για παράδειγμα (που έχει δημιουργήσει ένα εκλεπτυσμένο, αν και μη ικανοποιητικό, σώμα εννοιών για τη μελέτη της πολιτικής ανάπτυξης με τα έργα των Almond, Deutch, Apter, Nettle, Eisenstadt και άλλων), ο μαρξισμός δεν έχει εννοιολογικό οπλοστάσιο τέτοιου τύπου. Γιατί αυτό που συνήθως αποκαλούμε μαρξιστική θεωρία

του καπιταλιστικού κράτους δεν είναι στην πραγματικότητα θεωρία του κράτους *per se*, παρά μάλλον θεωρία για το πώς το κράτος συμβάλλει ή δεν συμβάλλει στις απαιτήσεις αναπαραγωγής του καπιταλισμού.

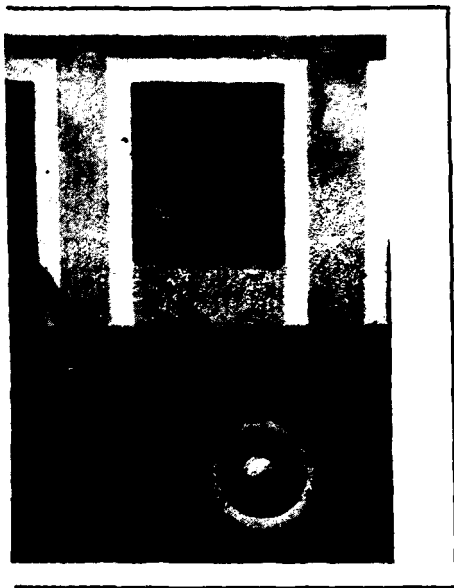
Το επιχείρημα εδώ δεν είναι ότι δεν μπορούμε να εγκαταστήσουμε συστηματικές σχέσεις μεταξύ της πολιτικής πάλης και των ταξικών αντιφάσεων ή ότι το κράτος στις καπιταλιστικές κοινωνίες είναι εντελώς αυτόνομο από την οικονομία. Το επι-

χείρημα είναι ότι ο μαρξισμός, έχοντας αποτύχει να επεξεργαστεί ειδικά εννοιολογικά εργαλεία για τη μελέτη της πολιτικής, ενσωματώνει την υποτιθέμενη πρωταρχικότητα του οικονομικού στοιχείου μέσα στον ορισμό του πολιτικού στοιχείου. Μ' αυτή την έννοια, είναι ανίκανος να μελετήσει τις πολύπλοκες και μεταβαλλόμενες σχέσεις ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτεία, με τρόπο που να είναι θεωρητικά συνεκτικός και ταυτόχρονα εμπειρικά ανοιχτός.

Για να γίνει καλύτερα κατανοητό το επιχείρημα αυτό, ας πάρουμε σαν παράδειγμα τα έργα που έχουν επηρεαστεί από το μαρξισμό και που αναφέρονται στην επιβολή δικτατορικών καθεστώτων στις νότιες λατινοαμερικανικές χώρες την περίοδο του '60 και του '70. Η επιβολή αυτών των γραφειοκρατικών αυταρχικών καθεστώτων εξηγείται απaráλλαχτα με βάση τις οικονομικές αντιφάσεις και την ταξική πάλη. Έτσι, ακόμα κι όταν ο στρατός δεν θεωρείται σαν παθητικό εργαλείο της ντόπιας ή της ξένης αστικής τάξης (Portantiero, 1974), οι εξηγήσεις δίνουν έμφαση στην ταξική προέλευση των αξιωματικών (Nun, 1976) ή στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της καπιταλιστικής

εκβιομηχάνισης (Ο' Donnell, 1973). Αυτό που δεν εξετάζεται σοβαρά και συστηματικά είναι οι ιδιαίτερες πολιτικά δομικές αντιφάσεις και αγώνες που μόνο έμμεσα σχετίζονται με την οικονομία· δηλαδή πολιτικές αντιφάσεις και αγώνες που έχουν δική τους ιστορία και δυναμική και που σχετίζονται πιο άμεσα με την πολυτάραχη τροχιά των κοινοβουλευτικών θεσμών στις χώρες αυτές, με τη συγκεκριμένη οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και την κυριαρχική τους θέση στο πολιτικό σύστημα και με το γεγο-

νός ότι τα συμφέροντα των στρατιωτικών δεν συμπίπτουν πάντα με τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Οι κρίσιμες αυτές διαστάσεις, δεδομένης της έλλειψης εννοιολογικών εργαλείων που να ευαισθητοποιούν το μελετητή στην ιδιαιτερότητα της πολιτικοστρατιωτικής σφαιράς, παραγνωρίζονται συστηματικά κι αυτό οδηγεί σε εξηγήσεις που είναι είτε σχηματικές είτε καθαρά λανθασμένες.¹⁸

Συνοψίζω και γενικεύω: Εάν το κράτος στους καπιταλιστικούς σχηματισμούς οριστεί σαν εργαλείο των οικονομικά κυρίαρχων τάξεων ή ότι εκπληροί λειτουργίες του κεφαλαίου, τότε αυτόματα αποκλείεται η έρευνα και μελέτη των περιπτώσεων όπου οι κάτοχοι των μέσων κυριαρχίας/καταναγκασμού έχουν το πάνω χέρι σε σχέση με τους κατόχους των μέσων παραγωγής· ή περιπτώσεων όπου η κρατική πολιτική εμποδίζει παρά προωθεί τη διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι τέτοιες περιπτώσεις είναι κοινότερες στην καπιταλιστική περιφέρεια, όπου η κοινωνία των πολιτών γενικά και οι κοινωνικές τάξεις ιδιαίτερα διακρίνονται για την ασθενική τους οργάνωση και όπου, αρκετά συχνά, οι απαιτήσεις αναπαραγωγής του πολιτικού συστήματος είναι τελείως ασυμβίβαστες με κείνες της οικονομίας.¹⁹

Δεδομένου ότι η μαρξιστική πολιτική θεωρία «κουκουλώνει» τέτοιου είδους προβλήματα, δεν αποτελεί έκπληξη ότι ο προφανώς αρνητικός, παρεμποδιστικός ρόλος (σε σχέση με τη διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού) που παίζει το κράτος σε πολλές χώρες του τρίτου κόσμου δεν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Ας πάρουμε για παράδειγμα τα μαρξιστικά κείμενα που θεωρούν τους κοινωνικούς σχηματισμούς του τρίτου κόσμου σαν άρθρωση τρόπων παραγωγής, όπου κυριαρχεί μεν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, αλλά όπου η εξάπλωσή του παραμένει πολύ περιορισμένη (με την έννοια ότι οι μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής εξακολουθούν να διατηρούνται σε μεγάλη κλίμακα).

Σ' αυτές τις περιπτώσεις, ο ρόλος του κράτους στην περιορισμένη εξάπλωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σπάνια εξετάζεται. Η διατήρηση προκαπιταλιστικών ή μη καπιταλιστικών μορφών παραγωγής εξηγείται άλλοτε με βάση τα συμφέροντα του μητροπολιτικού κεφαλαίου (βλ. π.χ. Taylor, 1979), άλλοτε με βάση τα κέρδη που με διάφορους τρόπους αποκομίζει το ενδογενές κεφάλαιο από τη διατήρηση μη καπιταλιστικών μορφών παραγωγής (Wolpe, 1975) ή με βάση τη φύση των προκαπιταλιστικών οικονομιών του τρίτου κόσμου (Rey, 1971 και 1975). Κανείς δεν έχει σκεφτεί σοβαρά να εξετάσει ότι:

α) Τα εσωτερικά εμπόδια που ορθώνονται μπροστά στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στον τρίτο κόσμο είναι περισσότερο πολιτικά παρά οικονομικά.

β) Ο τρόπος με τον οποίο το κράτος είναι οργανωμένο στον τρίτο κόσμο κι ο τρόπος με τον οποίο παρεμβαίνει στην οικονομία συχνά υπονομεύει μάλλον παρά ενθαρρύνει την καπιταλιστική επέκταση.

γ) Οι λίγες «πετυχημένες» περιπτώσεις «ύστερης-ύστερης» καπιταλιστικής ανάπτυξης (π.χ. η καπιταλιστική ανάπτυξη στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας) οφείλονται στην ασυνήθιστη δομή του κράτους, στην εκπληκτική ικανότητά του για μαζική και επιλεκτική παρέμβαση στην οικονομία χωρίς ν' αποθαρρύνει την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Σε σχέση μ' αυτές τις περιπτώσεις, αξίζει να παραθέσουμε κάπως εκτενή αποσπάσματα από μια ανάλυση που είναι, κατά τη γνώμη μου, απαλλαγμένη και από τον μαρξιστικό οικονομισμό και από τις νεοκλασικές θεωρίες για την ανάπτυξη:

«Από τη σκοπιά του κύριου ρεύματος της οικονομικής επιστήμης, είναι παράδοξο το ότι τα χρηματιστικά συστήματα της Ανα-

τολικής Ασίας ελέγχουν την αγορά αλλά και καθορίζονται περισσότερο απ' αυτή σε σχέση με άλλες χώρες. Ο λόγος που οι χρηματιστικοί έλεγχοι δεν επιφέρουν τις καταστροφές που προβλέπει η οικονομική θεωρία, είναι ότι ο δημόσιος τομέας είναι πιο αποτελεσματικός σε σχέση μ' άλλες χώρες: πιο αποτελεσματικός στην προώθηση μιας ανταγωνιστικά προσανατολισμένης θέλησης για παραγωγή. Έτσι, τα επιχειρήματά μου δεν καταλήγουν στο ότι οι περισσότερες άλλες αναπτυσσόμενες χώρες θα έπρεπε να προσπαθήσουν να θεσπίσουν τους ίδιους χρηματιστικούς ελέγχους, όπως οι χώρες της Ανατολικής Ασίας. Η θέσπιση ίδιων χρηματιστικών ελέγχων σε πολλές άλλες χώρες, που έχουν λιγότερο αποτελεσματικό δημόσιο τομέα, θα μπορούσε να έχει τις αντίθετες συνέπειες».

Για την Ταϊβάν συγκεκριμένα η ανάλυση αναφέρει:

«Εάν η αναπτυξιακή στρατηγική στην Ταϊβάν έχει οριστεί από κρατικούς αξιωματούχους, εάν τα κρατικά αυτά στελέχη έχουν δώσει έμφαση στις δυνάμεις της αγοράς, ώστε να δημιουργήσουν το είδος εκείνο της παραγωγικής δομής που νομίζουν ότι θα έπρεπε να έχει η Ταϊβάν, τότε το πρόβλημα της βάσης, της οργάνωσης και της λειτουργίας της κρατικής εξουσίας αποκτά εξαιρετική σημασία. Με δεδομένο ότι σικ ολίγα κράτη δεν αποτελούν παρά εργαλεία διαρπαγής εκ μέρους μιας μικρής ομάδας κρατικών στελεχών, πολιτικών και στρατιωτικών, γιατί το κράτος στην Ταϊβάν χρησιμοποίησε την εξουσία του ενεργητικά μάλλον παρά επιζήμια;... Προσπάθησα να δείξω ότι αυτά τα προβλήματα πρέπει να μελετηθούν, αν θέλουμε να καταλάβουμε την εκπληκτική εκβιομηχάνιση της Ταϊβάν, επειδή η νεοκλασική άποψη, που ερμηνεύει το φαινόμενο από τη σκοπιά των αυτορρυθμιζόμενων αγορών, δεν είναι επαρκής» (Wade, 1985).

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι αν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι δεν παίρνουν σοβαρά υπόψη τους την πολιτική διάσταση, τα πράγματα είναι διαφορετικά με τον μαρξισμό, ο οποίος με την ολιστική προσέγγισή του προσπαθεί ακριβώς να καταπολεμήσει τη στεγανοποίηση αυτή των οικονομικών από τα πολιτικά φαινόμενα, που βρίσκουμε στα χειρίδια της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας. Όμως, όπως έχω ήδη επισημάνει, ο ολισμός του μαρξισμού επιτυγχάνεται με τίμημα τη θεώρηση του όλου με κατηγορίες που προέρχονται αποκλειστικά από το οικονομικό στοιχείο κι αυτό οδηγεί σε μια προσέγγιση πολιτικής - οικονομίας μάλλον, παρά πολιτικής - οικονομίας ή πολιτικής - οικονομίας. Επομέ-

νως, εάν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι αντιμετωπίζουν το πολιτικό στοιχείο σαν «παράμετρο» που παραμένει έξω από το κύριο πεδίο της έρευνάς τους, οι μαρξιστές, κατά παρόμοιο τρόπο, εφευρίσκουν ποικιλία εννοιολογικών τεχνασμάτων για να παραδεχθούν και ταυτόχρονα να αρνηθούν να καταπιαστούν σοβαρά με τις πολιτικές διαστάσεις.²⁰ Τελικά, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι οι θεωρίες περί εκσυγχρονισμού δίνουν τη μεγαλύτερη έμφαση στα πολιτιστικά παρά στα οικονομικά ή πολιτικά φαινόμενα, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η υποβάθμιση της πολιτικής διάστασης αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα όλων των προσεγγίσεων της ανάπτυξης.

Συμπέρασμα

Σχετικά με τη σημερινή κατάσταση στο χώρο της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης που έχει μαρξιστικό προσανατολισμό, τόνισα τα εξής σημεία:

1.

Έννοιες-κλειδιά, όπως εξάρτηση και περιθωριακότητα, έχουν νόημα μόνο σ' ένα συγκριτικό πλαίσιο πρώτου κόσμου – τρίτου κόσμου. Επομένως, ένας τρόπος για να διευκρινίσουμε το νόημα των εννοιών αυτών και να προχωρήσουμε τη συζήτηση για τη λογική και τη θεωρητική τους εγκυρότητα είναι να υιοθετήσουμε μια ιστορικά προσανατολισμένη μακροσυγκριτική προσέγγιση, που θα έχει σαν επίκεντρο τις κυριότερες διαφορές καθώς και τις διασυνδέσεις ανάμεσα στις καπιταλιστικές τροχιές του κέντρου και της περιφέρειας.

2.

Αποτελεί επείγουσα ανάγκη να γεφυρώσουμε το χάσμα που υπάρχει στη φιλολογία, ανάμεσα στις μονογραφίες που, ενώ πηγαινούν σε βάθος ασχολούμενες με την περίπτωση μιας χώρας, δεν καταφέρνουν να διατυπώσουν καμιά γενίκευση για την ανάπτυξη στον τρίτο κόσμο, και, από την άλλη, στις υπερφιλόδοξες θεωρίες που, προσπαθώντας να καλύψουν όλες τις χώρες του τρίτου κόσμου, καταλήγουν σε γενικεύσεις που είναι είτε προφανείς είτε λανθασμένες. Υποστήριξα ότι ο τρόπος για τη γεφύρωση του χάσματος είναι η κατασκευή τυπολογιών και θεωριών για τους διαφορετικούς δρόμους ανάπτυξης που συναντούμε στον τρίτο κόσμο. Για να γίνει κάτι τέτοιο με αποτελεσματικότητα, απαιτείται το είδος εκείνο της επίπονης ιστορικοσυγκριτικής έρευνας που έχει διεξάγει ο Β. Μοοργε και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες με ιστορικό προσανατολισμό αναφορικά με τους

δρόμους που ακολούθησε η Δύση για τον εκσυγχρονισμό της.

Η σημερινή κρίση που διαπιστώνεται στην κοινωνιολογία της ανάπτυξης δεν μπορεί να ξεπεραστεί με αφηρημένες, από καθέδρας θεωρητικοποιήσεις. Αυτό που λείπει κι αυτό που μπορεί να αναζωογονήσει το πεδίο της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης είναι οι ιστορικές έρευνες που δεν αποφεύγουν τις τολμηρές συγκρίσεις ή την εξέταση μακροχρόνιων μετασχηματισμών.

3.

Για μια τέτοια προσπάθεια η μαρξιστική θεωρία παρουσιάζει πλεονεκτήματα αλλά και όρια. Σαν ολιστική, ιστορικά προσανατολισμένη προσέγγιση, ικανή να εξετάζει τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στο σύνολό τους και από τη σκοπιά του συστήματος και από τη σκοπιά του φορέα δράσης, προσφέρει εννοιολογικά εργαλεία που είναι εντελώς απαραίτητα. Από την άλλη μεριά, έχοντας σαν δεδομένο την κρίσιμη σημασία που έχει το κράτος για να καταλάβουμε τις εξελίξεις στον περιφερειακό καπιταλισμό, η αναγωγιστική αντιμετώπιση του πολιτικού στοιχείου από τον μαρξισμό δημιουργεί σοβαρές μεθοδολογικές και θεωρητικές δυσκολίες για τη μελέτη των αναπτυξιακών τροχιών του τρίτου κόσμου.

Μπορεί ο μαρξισμός να ξεπεράσει τις δυσκολίες αυτές διατηρώντας ταυτόχρονα τον ιδιαίτερα θεωρητικό του χαρακτήρα; Για μερικούς θεωρητικούς η ιδέα μιας μη αναγωγιστικής μαρξιστικής θεωρίας της πολιτικής είναι εξ ορισμού αντιφατική, εφ' όσον οποιοδήποτε εννοιολογικό πλαίσιο που αντιμετωπίζει την πολιτική σφαίρα μ' έναν μη οικονομιστικό τρόπο παύει αυτομάτως να είναι μαρξιστικό. Για άλλους, μια μη αναγωγιστική μαρξιστική θεωρία της πολιτικής είναι δυνατή υπό τον όρο ότι δημιουργεί νέα εννοιολογικά εργαλεία, τα οποία:

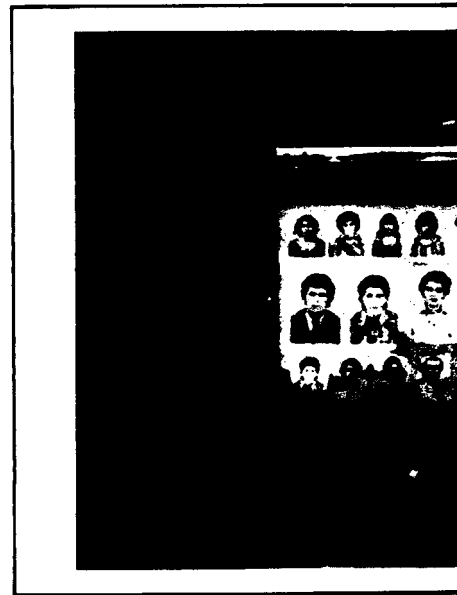
α) προσπαθούν να ξετάσουν τις μη οικονομικές θεσμικές σφαίρες με τρόπο ώστε να μην ενσωματώνουν μέσα στον ίδιο τους τον ορισμό (και κατά συνέπεια να αποκλείουν από την εμπειρική έρευνα) τον τύπο της σχέσης που υποτίθεται ότι έχουν με την οικονομία·

β) προσπαθούν ν' αποφεύγουν τον οικονομισμό χωρίς να πέφτουν στη στεγανοποίηση της πολιτικής και της οικονομικής σφαίρας, που συναντούμε στα νεοκλασικά οικονομικά και στη μη μαρξιστική πολιτική επιστήμη, δηλαδή χωρίς να εγκαταλείπουν ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μαρξιστικού παραδείγματος, όπως ο ολιστικός των προσανατολισμός και η σύνδεση φορέα δράσης/δομής.

Νομίζω ότι αυτή η δυνατότητα θα έπρεπε να διερευνηθεί σοβαρά,²¹ ιδιαίτερα εφ'

όσον, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν υπάρχει άλλο εναλλακτικό μακροκοινωνιολογικό θεωρητικό πλαίσιο που να μπορεί να αντιμετωπίσει σε πιο ικανοποιητικό βαθμό τους πολύπλοκους τρόπους με τους οποίους μετασχηματίζονται οι κοινωνίες στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας και πολιτικής.

Δεν χρειάζεται, νομίζω; να προσθέσω ότι η επεξεργασία ενός μη οικονομιστικού μαρξιστικού παραδείγματος δεν αποτελεί *sine qua non* όρο για την αναζωογόνηση

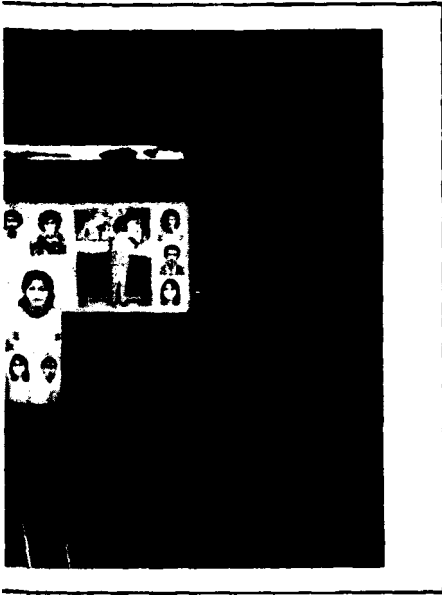
των αναπτυξιακών μελετών. Η έμφαση στη συγκριτική, ιστορικοκοινωνιολογική έρευνα για τις τροχιές του τρίτου κόσμου θα μπορούσε να συμβάλει πάρα πολύ στο ξέπέρασμα του σημερινού αδιεξόδου. Όμως, η επανεπεξεργασία και διατύπωση ενός εννοιολογικού πλαισίου μη οικονομιστικού, από τη σκοπιά της «πολιτικής οικονομίας», ανεξάρτητα από το πώς θα αποκτηθεί, (μαρξιστική, μεταμαρξιστική ή μη μαρξιστική) θα μπορούσε να διευκολύνει σημαντικά τη συγκριτική εξέταση ήδη υπαρχόντων έργων με ιστορικό προσανατολισμό,²² δίνοντας νέα ορμή και θεωρητική συνεκτικότητα στη θεωρία της ανάπτυξης. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ' αυτή τη μελέτη δεν σιολεπύω να κάνω καμιά λεπτομερή επισκόπηση της μαρξιστικής φιλολογίας για τη ανάπτυξη και, κατά συνέπεια, δεν προσπαθώ να διαφοροποιήσω συστηματικά τις διάφορες υποσχολές. Επομένως, οι όροι «νεομαρξιστικός» και «εξάρτηση» χρησιμοποιούνται εναλλακτικά σε σχέση μ' όλες τις μελέτες για τον τρίτο κόσμο

που επηρεάστηκαν από τη μαρξιστική παράδοση και είχαν σαν αφετηρία τους τα έργα-ορόσημα του Baran (1975) και του Frank (1969). Σχετικά με τις τάσεις και τα έργα που αποτέλεσαν το υπόβαθρο της θεωρίας της εξάρτησης, καθώς και την απόπειρα διαφοροποίησης του νεομαρξισμού από τη θεωρία της εξάρτησης, βλ. Blomström and Hettne (1984).

2. Πρόσφατη επισκόπηση της φιλολογίας για την ανάπτυξη, που μεταδίδει σαφώς την αίσθηση της κρίσης και της απογοήτευσης, βρίσκεται στο άρθρο του Booth (1985).

3. Και τα δύο αυτά στοιχεία τα βλέπουμε σαφώς στην κριτική που είχε ασκήσει αρχικά ο Frank στη θεωρία περί εκσυγχρονισμού. Βλ. Frank (1966), βλ. επίσης Bernstein (1971).
4. Υπάρχουν φυσικά και λίγες εξαιρέσεις: Baigoch (1974), Kurth (1979), Hirschman (1968) και Sengaas (1985). Κανένα απ' αυτά τα έργα δεν αντλεί από το κύριο ρεύμα της παράδοσης της εξάρτησης.
5. Ο Baran (1975) π.χ. επιδιέχεται σ' αυτό τον τύπο συγκριτικής άσκησης.
6. Βλ. Taylor (1979) και Bernstein (1979). Έχω επικρίνει αυτά τα έργα τονίζοντας ότι οι συγκρίσεις κέντρου-περιφέρειας δεν χρειάζεται να είναι αναπόφευκτα τελεολογικές. Βλ. Mouzelis (1980).
7. Για τη θεωρητική επεξεργασία της έννοιας αυτής και τη σύγκρισή της με τον «εφεδρικό στρατό» εργατιών του Μαξ, βλ. Obregon (1974).
8. Όπως επισήμανε ο Taylor (1979) στην κριτική για το νεομαρξισμό, με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο οι νεοεξελικτικές θεωρίες απεικονίζουν τον εκσυγχρονισμό σαν παραγωγό διαδικασιών δομικής λειτουργικής διαφοροποίησης, στις νεομαρξιστικές θεωρίες η δυναμική ανάπτυξη μ' έναν «εξίσου μυστήριο τρόπο παράγει πτανάπτυξη».
9. Για μια παρόμοια κριτική, βλ. Booth (1985).
10. Θα υποστηρίξει πραγματικά ότι εάν υπάρχει κάποια εθνοκεντρική μεροληπτικότητα στην

κοινωνιολογία της ανάπτυξης, αυτή εκδηλώνεται πρωταρχικά στο γεγονός ότι δεν καταφέρνει να πάρει σοβαρά υπόψη της τις συστηματικές παραλλαγές στην ιστορική τροχιά που έχουν διανύσει οι χώρες του τρίτου κόσμου.

11. Για τη θεωρητική επεξεργασία αυτών των εννοιών βλ. M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, NLB, Λονδίνο, 1976.
12. Για μακροϊστορική σύγκριση Βαλκανίων - Λατινικής Αμερικής, βλ. Mouzelis (1986) και Μουζέλης (1987). Για την έννοια της αποδιάθρωσης, βλ. S. Amin (1973).
13. Αναφορά μπορεί να γίνει εδώ στο έργο των Cardoso και Faletto (1979). Ωστόσο έχω τη γνώμη ότι το έργο αυτό είναι πολύ σχηματικό, ενώ ο προσανατολισμός του διακρίνεται από ταξικό ανταγωνισμό.
14. Αναφέρομαι σ' αυτό το σημείο στις θεωρίες περί σύγκρισης των Coser, Rex και Dahrendorf.
15. Συγκεκριμένα, η έννοια των σχέσεων παραγωγής και η συνεπακόλουθη μαρξιστική διάκριση μεταξύ ταξικών θέσεων και ταξικών πρακτικών μπορεί να λειτουργήσει σαν αποτελεσματική γέφυρα μεταξύ της προσέγγισης από τη σκοπιά του συστήματος και της προσέγγισης από τη σκοπιά της δράσης. Όσο πιο έντονα η ανάλυση εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο οι φορείς δράσης αντιδρούν απέναντι στις ταξικές τους θέσεις, προσπαθώντας να διατηρήσουν ή να μετασχηματίσουν τις δομικές τους σχέσεις απέναντι στα μέσα παραγωγής, τόσο μεγαλώνει το ενδιαφέρον για τα θέματα «στρατηγικής συμπεριφοράς», δηλαδή για τα θέματα που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο τα οικονομικά υποκείμενα οικοδομούν την ταυτότητά τους και την άποψή τους για το ποια είναι τα δικά τους συμφέροντα, πώς θα μπορούσαν να τα προωθήσουν κ.λπ. Από την άλλη μεριά, όσο πιο έντονα το ενδιαφέρον εστιάζεται στο πώς οι ταξικές θέσεις συνασπίζονται και αποτελούν ευρύτερα θεσμικά συγκροτήματα, τόσο οι πρακτικές των φορέων δράσης παραχωρούν το προβάδισμα σε θέματα «ενσωμάτωσης στο σύστημα»: όπως π.χ. ο τρόπος με τον οποίο θεσμικά συγκροτήματα (π.χ. ατομική ιδιοκτησία και τεχνολογία) μπορούν να συνυπάρχουν ή να είναι ασυμβίβαστα μεταξύ τους, εάν δυναμικά το ασυμβίβαστο ή οι αντιφάσεις τους παρέχουν ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη συγκεκριμένων μορφών ταξικής συνείδησης και αγώνων κ.λπ. Γι' αυτά τα θέματα, βλ. Lockwood (1974) και Mouzelis (1974).
16. Για συστηματική κριτική της φιλολογίας αυτής, βλ. Mouzelis (1980).
17. Τέτοιες θεωρητικές θέσεις στη μελέτη των καπιταλιστικών χωρών του τρίτου κόσμου υιοθετεί ο Taylor (1979). Για πιο συγκεκριμένη εφαρμογή τους στο χώρο της Λατινικής Αμερικής, βλ. Portantieto (1974).
18. Βλ. Μουζέλης (1987, κεφ. 3 και 4). Στο βιβλίο αυτό υποστηρίζω ότι η επιβολή στρατιωτικών καθεστώτων μετά τον πόλεμο, στο νότιο ημισφαίριο, έχει άμεση σχέση με την αντίφαση μεταξύ των υψηλών επιπέδων πολι-

τικής κινητοποίησης/ριζοσπαστικοποίησης και των μηχανισμών ελέγχου συσσωμάτωσης/αποκλεισμού, που αποκρυσταλλώθηκαν στις χώρες αυτές κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, μηχανισμοί ελέγχου που βρίσκονταν υπό την άμεση εποπτεία των στρατιωτικών. Στις αρχές της δεκαετίας του '60, η άνευ προηγουμένου πολιτική κινητοποίηση που σημειώθηκε στις χώρες αυτές (που μόνο εν μέρει σχετιζόταν με τις οικονομικές εξελίξεις) απειλίσσε το σύστημα αυτό των ελέγχων και, κατά συνέπεια, λίγο-πολύ άμεσα τη θέση ισχύος των στρατιωτικών μέσα στο κράτος. Επομένως, οι στρατιωτικοί, ιδιαίτερα στην Αργεντινή, προσπαθώντας να αποκρούσουν το ανερχόμενο κύμα της λαϊκής κινητοποίησης, υπεράσπιζαν πρωταρχικά τα δικά τους συμφέροντα μάλλον παρά τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

19. Η μελέτη του Bates (1981) δείχνει με σημαντικές λεπτομέρειες πώς η λογική της πολιτικής συχνά υπερισχύει της λογικής της αγοράς στην καπιταλιστική περιφέρεια.
20. Ας δώσω ένα άλλο παράδειγμα από το χώρο της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης. Σ' αρκετές χώρες του τρίτου κόσμου με περιοριστικό και λιμνάζοντα καπιταλιστικό τομέα, οι πολιτικοστρατιωτικές ομάδες που ελέγχουν τον κρατικό μηχανισμό είναι τόσο ισχυρές, και κατά συνέπεια απροσπείλαστε από τις πιέσεις αδύναμα οργανωμένων ομάδων οικονομικών συμφερόντων, που γίνεται εξώφθαλμα ανόητο να θεωρούνται ότι εξυπηρετούν τα συμφέροντα αυτών που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής. Από την άποψη της μαρξιστικής θεωρίας, τέτοιες «άβολες» περιπτώσεις «τακτοποιούνται» χαρακτηρίζοντας τις πολιτικοστρατιωτικές αυτές ομάδες «κρατική αστική τάξη». Έτσι, επικολλώντας μια ταξική ετικέτα ad hoc σε κάθε ομάδα που δεν μπορεί εύκολα να ταξινομηθεί σύμφωνα με τα κριτήρια της συμβατικής ταξικής ανάλυσης, ο ιστορικός υλισμός διασώζεται για μια ακόμα φορά, με τίμημα όμως τη σύγχυση του οικονομικού με το πολιτικό στοιχείο και την αδυναμία διεξαγωγής ανοιχτής εμπειρικής διερεύνησης των σύνθετων σχέσεων μεταξύ αυτών που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής και αυτών που ελέγχουν τα μέσα κυριαρχίας. Η πρακτική επέκτασης της έννοιας της τάξης, σε τέτοιο βαθμό που να καλύπτει τελικά όλες τις κοινωνικές ομάδες στον κοινωνικό σχηματισμό, συχνά χρησιμοποιείται από τους μαρξιστές σαν άμυνα απέναντι στις επικρίσεις που δέχονται για τον αναγναυστικό προσανατολισμό τους. Φυσικά, μια τέτοια πρακτική πετυχαίνει το σκοπό συμμόρφωσης με την παραδοσιακή μαρξιστική άποψη, ότι δηλαδή αυτοί που κατέχουν τον κρατικό μηχανισμό πρέπει να οριζούνται με οικονομικούς/ταξικούς όρους. Κάτι τέτοιο βέβαια όχι μόνο ελάχιστα εξηγεί αλλά και εμποδίζει την εμπειρική εξέταση των πολύπλοκων και μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ των οικονομικά και πολιτικά κυρίαρχων ομάδων.
21. Προσπαθώ να διερευνήσω τέτοιες δυνατότητες στο βιβλίο μου *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια: Ελλάδα*.

Βαλκάνια, Λατινική Αμερική, Θεμέλιο, 1987.

22. Το άρθρο του Evans (υπό δημοσίευση) επισκοπεί και συζητά τέτοια ακριβώς έργα, τονίζοντας τη σημασία που έχει η περισσότερη έρευνα με ιστορικό-συγκριτικό προσανατολισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aglietta, M. 1976. *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, Λονδίνο, NLB.
- Amin, S. 1965. *Trois expériences africaines de développement*, Παρίσι, PUF.
- 1973. *Le développement inégal*, Παρίσι, Minuit.
- Bairoch, P. 1971. *Le tiers monde dans l'impasse*, Παρίσι, Gallimard.
- 1974. *Révolution industrielle et sous-développement*, Παρίσι, Mouton.
- Baran, P. 1975. *The Political Economy of Growth*, Νέα Υόρκη, Monthly Review Press.
- Bates, R. 1981. *Markets and States in Tropical Africa*. Berkeley, University of California Press.
- Bernstein, H. 1971. «Modernization Theory and the Study of Development», άρθρο στο περιοδικό *The Journal of Development Studies*, τ. 7, No 2.
- 1979. «Sociology of Underdevelopment versus Sociology of Development», στο βιβλίο του D. Lehmann (επιμ.), *Development Theory; Four Critical Essays*, Λονδίνο, Frank Cass.
- Blomström, M. – B. Hettne, 1984. *Development Theory in Transition*, Λονδίνο, ZED Books.
- Booth, D. 1985. «Marxism and Development Sociology: Interpreting the Impasse», άρθρο στο *World Development* 1975.
- Cardoso, F. and Faletto, 1979. *Dependency and Development in Latin America*, Berkeley, University of California Press.
- EKLA (Οικονομική Επιτροπή για τη Λατινική Αμερική), 1966. *The Process of Industrial Development in Latin America*, NY and Unit. Edits.
- Emmanuel, A. 1974. «Myths of Development versus Myths of Underdevelopment», άρθρο στην επιθεώρηση *New Left Review*, No 85.
- Evans, P. (υπό έκδοση) «Development and the World Economy», στο βιβλίο των N. S. Smelser και R. S. Burt (επιμ.) *Handbook of Sociology*, Berkeley Hills, Sage.
- Frank, A.G. 1966. «The Bourgeois Sociology of Development», άρθρο στην επιθεώρηση *Monthly Review*, τόμ. 18, IV.
- 1969. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, N.Y., Monthly Review.
- 1978. *World Accumulation 1492-1789*, N.Y., Monthly Review Press.
- Galenson, W. (επιμ.) 1979. *Economic Growth and Structural Change in Taiwan*, Ithaca, Cornell University Press.
- Gerschenkron, A. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Harvard University Press.
- Hamilton, C. 1983. «Capitalist Industrialisation in East Asia's Four Little Tigers», άρθρο στο περιοδικό *Journal of Contemporary Asia*, τόμ. 14, No 1.
- 1986. *Capitalist Industrialisation in Korea*, Λονδίνο, Westview Press.
- Hirschmann, A. O. 1968. «The Political Economy of Import Substitution Industrialisation in Latin America», άρθρο στο περιοδικό *Quarterly Journal of Economics*, τόμ. 82, Φεβρ.
- Hoogvelt, Am. 1982. *The Third World in Global Development*, Λονδίνο, MacMillan.
- Jenkins, R. 1984. *Transnational Corporations and Industrial Transformation in Latin America*, Λονδίνο, Mac Millan.
- Kaplinzky, R. (επιμ.) 1984. *The Third World Industrialisation in the 1980s: open economies in a closing world*, Λονδίνο, Frank Cass.
- Kurth, I. 1979. «Industrial Change and Political Change: A European Perspective» στο βιβλίο του D. Collier (επιμ.) *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton, Princeton University Press.
- Lipietz, A. 1987. *Mirages and Miracles: the Crisis of Global Fordism*, Λονδίνο, New Left Books.
- Lockwood, D. 1974. «Social Integration and System Integration» στο βιβλίο των G.K. Zoltschan και W. Hirsch (επιμ.) *Explorations in Social Change*, Λονδίνο, Routledge.
- McMichael, P. et al. 1974. «Imperialism and the Contradictions of Development», άρθρο στο *New Left Review*, No 85.
- Moore, B. 1963. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Λονδίνο, Harmondsworth.
- Morawetz, D. 1977. *Twenty Five Years of Economic Development 1950-1975*, Washington DC, World Bank.
- Mouzelis, N. 1974. «Social and System Integration: Some Reflections on a Fundamental Distinction», άρθρο στο *British Journal of Sociology*, No 4.
- 1980. «Modernisation, Underdevelopment, Uneven Development: Prospects for a Theory of Third World Formations», άρθρο στο *The Journal of Peasant Studies*.
- 1980. «Type of Reductionism in Marxist Theory», άρθρο στο *TELOS*, τεύχος φθινοπώρου.
- 1986. *Politics in the semi-periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Λονδίνο, MacMillan.
- (Ελληνική έκδοση: *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιαπειρίφεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, 1987).
- Nun, J. 1976. «The Middle-Class Comp. revisited», άρθρο στο βιβλίο του A. F. Lowenthal (επιμ.), *Armies and Politics in Latin America*, N.Y., Holmes and Meier.
- Obregon, A. Q. 1974. «The Marginal Role of the Economy and Marginalized Labour Force», άρθρο στο περιοδικό *Economy and Society*, τόμ. 3, No 4.
- O' Donnel, G. 1973. *Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in Southern American Politics*, Berkeley, Ινστιτούτο Διεθνών Σπουδών.
- Perlman, I.E. 1976. *The Myth of Marginality*, Berkeley, Univ. of California Press.
- Portantiero, D. 1974 «Dominant Classes and Political Crisis», άρθρο στο περιοδικό *Latin American Perspectives*, τόμ. 1, No 3.
- Rey, P.P., 1971. *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*, Παρίσι, Maspéro.
- 1975. *Les alliances des classes*, Παρίσι, Maspéro.
- Sengas, D. 1985. *The European Experience: A Historical Critique of Development Theory*, Dover, Berg Publishers.
- Taylor, J. 1979. *From Modernisation to Modes of Production: A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment*, Λονδίνο, MacMillan.
- Wade, R. 1984. «Dirigism Taiwan-Style», άρθρο στο *IDS Bulletin*, τόμ. 15, No 2.
- 1985. «State Intervention in Outward-Looking Development: Neo-Classical Theory and Taiwanese Practice», άρθρο στο βιβλίο των G. White και R. Wade (επιμ.), *Developmental States in East Asia* (πολυγραφημένο).
- Wallerstein, E. 1974 και 1980. *The Modern World Systems*, Λονδίνο, Academic Press, τόμ. I και II.
- Walton, J. 1979. «From Cities to Systems: Recent Research on Latin American Urbanization», άρθρο στο *Latin American Research Review*, τόμ. 24, No 1.
- Warren, B. 1980. *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, Λονδίνο, New Left Books.
- Wolpe, H. 1975. «The Theory of Internal Colonialism: The African Case», άρθρο στο βιβλίο των I. Oxaal et al., *Beyond the Sociology of Development*, Λονδίνο, Routledge.